

ΑΝΟΜΟΛΟΓΗΤΑ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΕΝΕΡΓΕΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΟΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Κ.Δ.Δ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη αναδεικνύει σοβαρές παθολογίες στη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης κατά τον Κ.Δ.Δ. τόσο σε επίπεδο κανονιστικού πλαισίου όσο και δικαιοδοτικής πρακτικής, οι οποίες έχουν ως συνέπεια αφενός μειωμένες εγγυήσεις αντικειμενικότητας και αφετέρου τη διαιώνιση της ένδικης διαφοράς. Για την αντιμετώπιση των παθολογιών αυτών εξετάζεται η δυνατότητα του ορισμού, υπό προϋποθέσεις, πραγματογνώμονα και εκτός του καταλόγου του πολιτικού δικαστηρίου, της ανωνυμοποίησης του φακέλου της πραγματογνωμοσύνης, της πρόβλεψης εγγυητικής ευθύνης του Δημοσίου για την καταβλητέα στον πραγματογνώμονα αμοιβή, αλλά και το ενδεχόμενο δραστηρότερων παρεμβάσεων, όπως η ίδρυση σώματος εμπειρογνομόνων με εγγυήσεις λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας αντίστοιχες με των δικαστών.

Ηλίας Κουβαράς
Πρωτοδίκης Δ.Δ.
Μεταδιδάκτωρ Νομικής
Σχολής ΕΚΠΑ

ABSTRACT

The paper highlights some pathologies that occur during the conduction of an expert examination, according to the Code on Administrative Justice, in terms of both regulatory framework and judicial practice, which result in reduced guarantees of objectivity and the perpetuation of a litigation. In order to treat the aforementioned pathologies, some remedies are examined, such as the capability of appointing, under certain conditions, an expert beyond the list kept in the civil court, the anonymization of the files of expert examinations, the provision of a guaranteed liability of the State for the fee payable to the expert, but also the possibility for more drastic interventions, such as the establishment of a body of experts with guarantees of functional and personal independence similar to the ones of the judiciary.

I. Η ΔΙΕΝΕΡΓΕΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΟΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Κ.Δ.Δ.

1. Το κανονιστικό πλαίσιο

A. Η λειτουργία της πραγματογνωμοσύνης

Στις περιπτώσεις εκείνες που κατά την εκδίκαση των υποθέσεων ενώπιον των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων «ανακύπτουν ζητήματα για τη διάγνωση των οποίων απαιτούνται ειδικές γνώσεις επιστήμης ή τέχνης», το άρθρο 159 του Κ.Δ.Δ.¹ προβλέπει τη δυνατότητα του Δικαστηρίου να διατάζει πραγματογνωμοσύνη διορίζοντας για τη διεξαγωγή της έναν ή περισσότερους πραγματογνώμονες. Οι πραγματογνώμονες είτε πληροφορούν τον δικαστή για τις αρχές που ισχύουν αφηρημένα σε ορισμένο κλάδο της επιστήμης, της τεχνικής κ.λπ., είτε συνήθως αντλούν με βάση τις αρχές της επιστήμης συμπεράσματα από το κρίσιμο πραγματολογικό υλικό και τα ανακοινώνουν στον δικαστή². Κατά την κρατούσα αντίληψη, οι πραγματογνώμονες συνδέονται με σχέση δημοσίου δικαίου με το δικαστήριο και συμπράττουν στο έργο του δικαστή, χωρίς να ασκούν ίδιο δικαιοδοτικό έργο ή εν γένει δημόσια εξουσία³. Αν και το ποσοστό υποθέσεων όπου διενεργείται πραγματογνωμοσύνη είναι συγκριτικά μικρό, η σημασία τους παρίσταται ιδιαίτερα μεγάλη, λόγω

¹ Ειδικότερα, ο Κ.Δ.Δ. ορίζει στο άρθρο 159 παρ. 1 ότι: «Το δικαστήριο, αν κρίνει ότι ανακύπτουν ζητήματα για τη διάγνωση των οποίων απαιτούνται ειδικές γνώσεις επιστήμης ή τέχνης, διατάζει πραγματογνωμοσύνη και διορίζει, για τη διεξαγωγή της, έναν ή περισσότερους πραγματογνώμονες.[...]», στο άρθρο 161 παρ. 1 ότι: «Οι πραγματογνώμονες γνωμοδοτούν για τα θέματα που τους τίθενται από το δικαστήριο. 2. [...] 3. [...]» και στο άρθρο 164 παρ. 1 ότι: «Για τη διεξαγωγή και το συμπέρασμα της πραγματογνωμοσύνης, οι πραγματογνώμονες συντάσσουν έκθεση, στην οποία αναφέρονται οι ενέργειες που έγιναν και η αιτιολογημένη γνώμη τους». Εξάλλου, ειδικές ρυθμίσεις για τις πραγματογνωμοσύνες περιέχονται και σε μη δικονομικά νομοθετήματα όπως για παράδειγμα στο Π.Δ. 226/1992 για το Σώμα Ορκωτών Εκτιμητών, όπου ορίζεται (άρθρο 3 παρ. 2) ότι: «Οι Ορκωτοί Ελεγκτές είναι επίσης αποκλειστικώς αρμόδιοι για τη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης, πάνω σε θέματα οικονομικής διαχείρισης ή καταστάσεως οιοδήποτε φυσικού ή νομικού προσώπου, δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, κοινοπραξίας, ειδικού λογαριασμού ή ομάδας περιουσίας, που απαιτεί λογιστικές γνώσεις. Η πραγματογνωμοσύνη αυτή διατάσσεται σύμφωνα με τις διατάξεις του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας περί πραγματογνωμοσύνης, είτε δικαστική πράξη κατά τη διάρκεια δίκης, κατόπιν αιτήσεως διαδίκου που έχει έννομο συμφέρον, είτε με δικαστική απόφαση, σύμφωνα με τις διατάξεις περί εκουσίας δικαιοδοσίας, μετά από αίτηση οποιασδήποτε διοικητικής αρχής ή υπηρεσίας του κράτους που έχει αρμοδιότητα προς τούτο και εφόσον επικαλείται και αποδεικνύει ότι συντρέχει προς τούτο λόγος δημοσίου συμφέροντος».

² Κ. Μπέης, Πολιτική δικονομία, Ερμηνεία κατ' άρθρο, IV. Πραγματογνωμοσύνη, παρ. 112, <http://kostasbeys.gr>, τελευταία πρόσβαση 05.01.2022. Τόσο ο Κ.Δ.Δ. όσο και ο ΚΠολΔ (339) κατατάσσουν την πραγματογνωμοσύνη στα αποδεικτικά μέσα, προκειμένου κατά τη διεξαγωγή της να διευκολύνεται η εφαρμογή και των αναφερόμενων στο γενικό μέρος της δικονομικής αποδείξεως διατάξεων. Όπως όμως παρατηρείται, εφόσον οι πραγματογνώμονες δεν προσκομίζουν στη δίκη αποδεικτικό υλικό, αλλά αναπληρώνουν την έλλειψη ειδικών γνώσεων του δικαστή, εκφέροντας απλές κρίσεις, δεν θα έπρεπε δογματικά να χαρακτηρίζονται ως αποδεικτικό μέσο, βλ. Ν. Νίκα, *Εγχειρίδιο Πολιτικής Δικονομίας*, 3η έκδ., Σάκκουλας, 2018, σελ. 467. Κατά τον εισηγητή των σχετικών άρθρων του ΚΠολΔ Γεώργιο Οικονομόπουλο, «διά της γνωμοδοτήσεως των πραγματογνώμωνων δεν προσάγεται αποδεικτικόν υλικόν, η δε γνωμοδότησις αποτελεί εξήγησιν ζητημάτων ή κρίσιν επ' αυτών, τα οποία το δικαστήριον πρέπει να κατανοήσῃ διά να αποφανθῇ ἐπὶ τῆς υποθέσεως. Οἱ πραγματογνώμονες αναπληροῦν τὴν ἔλλειψιν τῶν ἐιδικῶν γνώσεων ἢ τῆς ἰδιάζουσης ἐμπειρίας τοῦ δικαστηρίου καὶ καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ὑπὸ τούτου κρίσιν τῆς υποθέσεως», βλ. Ν. Σοϊλεντάκη, *Η απόδειξη και η απόφαση στη διοικητική δικονομία*, Π. Ν. Σάκκουλας, 2008, σελ.101.

³ Κ. Μπέης, ό.π., παρ. 115. Οι πραγματογνώμονες διακρίνονται από τους μάρτυρες, μεταξύ άλλων, κατά το ότι δεν ανακαλούν παρελθόντα γεγονότα στη μνήμη τους, αλλά εκφράζουν τη σημερινή αισθητηριακή τους αντίληψη επί τη βάσει των ειδικών τους γνώσεων, βλ. Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο*, 3η έκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, παρ. 1052, 1059· Ν. Σοϊλεντάκη, ό.π., σελ. 103. Για τη διάκριση της πραγματογνωμοσύνης από παρεμφερείς θεσμούς της πολιτικής δίκης βλ. Ν. Νίκα, ό.π., σελ. 466-467, ο οποίος πάντως επισημαίνει ότι δεν αποκλείεται οι μάρτυρες να εισφέρουν στη δίκη την προσωπική τους αντίληψη για αποδεικτέο γεγονός, όπως η αντίληψη αυτή διαμορφώνεται με τη βοήθεια των γνώσεων ειδικής εμπειρίας που διαθέτουν, όπως λ.χ. όταν ο επιβάτης του πλοίου μηχανοδηγός βεβαιώνει ότι η πρόσκρουση του πλοίου στην προβλήτα οφείλεται σε μηχανική βλάβη. Αντίθετα πάντως προς τις καταθέσεις των μαρτύρων, η κρίση των πραγματογνώμωνων στηρίζεται σε γενικούς και αφηρημένους κανόνες της επιστήμης ή τέχνης και συνεπώς η ακριβεία της μπορεί να ελεγχθεί αντικειμενικά.

αφενός του υψηλού διακυβεύματός τους και αφετέρου των δυσχερειών από τις οποίες διέρχεται η επίλυση της ένδικης διαφοράς⁴.

Η αναφορά του Κ.Δ.Δ. σε «ειδικές γνώσεις»⁵ επικρίνεται στη θεωρία έναντι του υποστηριζόμενου ως ορθότερου όρου «ιδιάζουσες γνώσεις», με το επιχείρημα ότι τις πρώτες δεν αποκλείεται να τις κατέχει ο δικαστής, όπως για παράδειγμα γνώσεις λογιστικής, ενώ τις ιδιάζουσες γνώσεις δύναται να διαθέτουν μόνο πρόσωπα ειδικής κατάρτισης⁶. Πράγματι, δεν μπορούν να αποκλειστούν περιπτώσεις που ο δικαστής τυχαίνει να διαθέτει ειδικές γνώσεις για την εκτίμηση των αναφυόμενων τεχνικών ζητημάτων, ιδίως σε μια εποχή που, με τη διάδοση της χρήσης του διαδικτύου, παρέχεται πλέον στον καθένα πρόσβαση σε πληροφορίες ακόμη και αμιγώς επιστημονικού ή τεχνικού χαρακτήρα, με αποτέλεσμα τα όρια μεταξύ «εγκυκλοπαιδικών γνώσεων» και «αμιγώς τεχνικών γνώσεων» να καθίστανται ολοένα και πιο ασαφή⁷. Ανεξαρτήτως, πάντως, των ορολογικών διατυπώσεων, οι ειδικές αυτές γνώσεις στις οποίες αναφέρεται ο Κ.Δ.Δ. πρέπει, εν πάση περιπτώσει, να αποτελούν κάτι περισσότερο από τις εγκυκλοπαιδικές γνώσεις του μέσου ανθρώπου, τις οποίες διαθέτει κατά τεκμήριο και ο δικαστής.

Β. Διαδικαστικές διατυπώσεις

Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 159 του Κ.Δ.Δ., οι πραγματογνώμονες διορίζονται από τον κατάλογο πραγματογνώμων που τηρείται στο πολιτικό δικαστήριο της έδρας του διοικητικού δικαστηρίου, σύμφωνα με το άρθρο 371 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας⁸. Το δικαστήριο διορίζει άλλα, κατάλληλα κατά την κρίση του, πρόσωπα, που έχουν τα, κατά τα άρθρα 372 και επόμενα του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, προσόντα εγγραφής στον κατάλογο πραγματογνώμων σε δύο περιπτώσεις: α) αν δεν υπάρχει κατάλογος ή β) αν δεν περιλαμβάνονται σε αυτόν πρόσωπα με ειδικές για το συγκεκριμένο αντικείμενο της πραγματογνωμοσύνης γνώσεις⁹.

Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 167 του Κ.Δ.Δ.¹⁰, εφόσον το δικαστήριο αποφασίσει τον διορισμό πραγματογνώμονα, κάθε διάδικος μπορεί να ορίσει με δαπάνη του, εν είδει τεχνικού συνηγού¹¹, έναν τεχνικό σύμβουλο, ο οποίος πρέπει να είναι πρόσωπο που έχει την ικανό-

⁴ Υπό την έννοια αυτή, οι υποθέσεις που καταλήγουν στη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης συνιστούν κατεξοχήν hardcases, βλ. αναλ. για την έννοια των τελευταίων Η. Κουβαρά, *Οι συνέπειες της δικαστικής απόφασης ως θεμέλιο των νομικών κρίσεων*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2020, σελ. 17 επ.

⁵ Η οποία οφείλεται στη μεταγλώττιση του άρθρου 368 του ΚΠολΔ στη δημοτική, οπότε και ο όρος «ιδιάζουσες» γνώσεις αντικαταστάθηκε με τον όρο «ειδικές».

⁶ Κ. Καλλικάκη, *Προσέγγιση τεχνικών ζητημάτων μέσω πραγματογνωμοσύνης*, ΔιΔικ 2018, σελ. 553· Ν. Σοϊλεντάκης, ό.π., σελ. 105 και τις εκεί παραπομπές· Ευ. Κουτούπα - Ρεγκάκου, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο*, Σάκκουλας, 1997, σελ. 113.

⁷ Κ. Καλλικάκη, ό.π., σελ. 553.

⁸ Π.Δ. 503/1985 (Α' 182) «Σε κάθε δικαστήριο τηρείται κατάλογος πραγματογνώμων. Ο τρόπος που καταρτίζονται και τηρούνται οι κατάλογοι ορίζεται με διατάγματα, που εκδίδονται με πρόταση του Υπουργού της Δικαιοσύνης». Ο τρόπος που καταρτίζονται και τηρούνται οι κατάλογοι ορίζεται στο άρθρο μόνο του κατ' εξουσιοδότηση εκδοθέντος β.δ. 566/1968, το οποίο ορίζει ότι οι κατάλογοι είναι δύο, δημοσιεύονται με τοιχοκόλληση στο ακροατήριο του Πρωτοδικείου, οριστικοποιούνται και εν συνεχεία καταχωρίζονται σε χωριστό βιβλίο ο καθένας και αντίγραφό τους κοινοποιείται σε κάθε Ειρηνοδικείο, Μονομελές Πρωτοδικείο ή Εφετείο της περιφέρειας του Πρωτοδικείου που κατάρτισε τον κατάλογο, βλ. Π. Λαζαράτο, ό.π., παρ. 1053.

⁹ ΔΕΘΕΣ92/2021.

¹⁰ «Οι τεχνικοί σύμβουλοι βοηθούν τους διαδίκους με τις τεχνικές γνώσεις τους, μπορούν δε να παρευρίσκονται σε όλες τις διαδικαστικές πράξεις στις οποίες είναι δυνατόν να παρευρίσκονται και οι πραγματογνώμονες, να λαμβάνουν γνώση της δικογραφίας [...] 4. Οι τεχνικοί σύμβουλοι μπορούν να υποβάλλουν εγγράφως ή να διατυπώνουν προφορικά στο ακροατήριο τις παρατηρήσεις τους για την έκθεση πραγματογνωμοσύνης, καθώς και να απευθύνουν ερωτήσεις στους πραγματογνώμονες κατά την ακροαματική διαδικασία».

¹¹ Πρβλ. Γ. Σανιδά, «Εκταση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των τεχνικών συμβούλων στην πολιτική δίκη», σε: Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, ΤΤ Κλαμαρή, τ. 1, Σάκκουλας, 2016, σελ. 1017.

τητα να διοριστεί πραγματογνώμονας¹². Ακόμη και μετά τον διορισμό τεχνικού συμβούλου από τον διάδικο, κατ' εφαρμογή της παρ. 1 του άρθρου 167 του Κ.Δ.Δ., δεν είναι, κατ' αρχήν, υποχρεωτική η κλήση του διαδίκου κατά τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης, προκειμένου αυτός είτε να παραστεί σε αυτήν αυτοπροσώπως είτε να εκπροσωπηθεί από τον τεχνικό του σύμβουλο¹³. Στην περίπτωση, όμως, που ο διάδικος υποβάλει ειδικό αίτημα να παραστεί κατά τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης, τότε, προκειμένου να μπορεί να γίνεται χρήση της δυνατότητας που προβλέπεται στην παρ. 4 του άρθρου 163 του Κ.Δ.Δ. για την υποβολή παρατηρήσεων και ερωτήσεων, το Δικαστήριο προς το οποίο υποβάλλεται το σχετικό αίτημα είναι υποχρεωμένο να καλέσει τον διάδικο να παραστεί κατά τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, εάν ο διάδικος δεν κληθεί προς τούτο, το Δικαστήριο απαγγέλλει την ακυρότητα της πραγματογνωμοσύνης με μόνη την εκ μέρους του διαδίκου επίκληση της παραλείψεως κλητεύσεώς του, χωρίς να απαιτείται η περαιτέρω επίκληση άλλης ειδικότερης δικονομικής βλάβης¹⁴.

Γ. Η ευχέρεια του δικαστή ουσίας να διατάζει πραγματογνωμοσύνη

Αντίθετα προς την πολιτική δίκη, όπου όταν το δικαστήριο κρίνει, κατά το άρθρο 368 παρ 2 Κ.Πολ.Δ., ότι χρειάζονται «ειδικές» γνώσεις επιστήμης ή τέχνης, τότε οφείλει να προβεί σε διορισμό πραγματογνώμονα¹⁵, κατά την κρατούσα αντίληψη στη διοικητική δίκη, η κρίση του δικαστή ουσίας ως προς την ύπαρξη ζητημάτων, για τα οποία απαιτούνται ειδικές γνώσεις επιστήμης ή τέχνης και συνακόλουθα ως προς την ανάγκη διενέργειας πραγματογνωμοσύνης, συνιστά σε κάθε περίπτωση κρίση εκτιμητικής ευχέρειας¹⁶, μη υποκείμενη σε αναιρετικό έλεγχο¹⁷. Εξάιρεση από τον κανόνα της ελεύθερης εκτίμησης του δικαστή ουσίας ως προς την ανάγκη διενέργειας πραγματογνωμοσύνης αποτελεί η περίπτωση του τελευταίου εδαφίου της παραγράφου 1 του άρθρου 159 του Κ.Δ.Δ. (υποθέσεις επιστροφής φόρων που έχουν επιρριφθεί στην κατανάλωση)¹⁸, στην οποία η πραγματογνωμοσύνη καθίσταται υποχρεωτική¹⁹.

¹² «άπαξ διαταχθείσης της πραγματογνωμοσύνης ή προσαχθέντος εις την δίκην μέσου αποδείξεως χαρακτηριζομένου ως τεχνικού, το δίκαιον προσπαθεί να παράσχη, λ.χ. διά της οδού των τεχνικών συμβούλων, πάσας τας δυνατάς εγγήσεις διαγνώσεως ανταποκρινομένης εις τα πράγματα», Κ. Κεραμέυς, *Το ελληνικόν δίκαιον της αποδείξεως υπό την επίδρασιν της συγχρόνου τεχνολογίας*, Νομικές μελέτες, ΙΙ, σελ. 272. Για τον διορισμό τεχνικών συμβούλων στην πολιτική δίκη βλ. Ν. Παϊσίδου, *Κρίσιμα ζητήματα από το θεσμό των τεχνικών συμβούλων στον ΚΠολΔ*, ΤΤ Κεραμέως ΙΙ, 2010, σελ. 1055 επ = Αρμ 2007, σελ. 1121 επ.

¹³ ΣτΕ 3016/2010.

¹⁴ ΣτΕ 3016/2010.

¹⁵ ΑΠ 1025/2014, 552, 1749/2009.

¹⁶ Κατά τον Π. Λαζαράτο, ό.π., παρ. 1052, θα ήταν *de lege ferenda* ορθότερο, όταν οι ειδικές γνώσεις που απαιτούνται είναι και ιδιάζουσες, η ευχέρεια του δικαστηρίου ουσίας να διατάζει η πραγματογνωμοσύνη να τρέπεται σε υποχρέωση.

¹⁷ ΣτΕ 1018/2014, 1758/2014, 800/2013, 691/2010. Ομοίως, στο δικαστήριο της ουσίας ανήκει η ανέλεγκτη κατ' ανάρτηση εξουσία να αποφασίσει αν θα διατάξει συμπλήρωση των αποδείξεων και να καθορίσει τα, κατά την κρίση του, πρόσφορα αποδεικτικά μέσα με τα οποία θα διεξαχθεί η απόδειξη (ΣτΕ 1522/2013, 952/2011 7 μ., 964/2010), βλ. συναφώς Κ. Γιαννόπουλο, «Εκτίμηση αποδείξεων και αναιρετικός έλεγχος από το Συμβούλιο της Επικρατείας», σε: ΤΤ ΣτΕ (75 χρόνια), Σάκκουλας, 2004, σελ. 551 επ., ενώ για την ίδρυση αναιρετικού λόγου στην πολιτική δίκη βλ. ΑΠ 827/1995, 624, 433/2001.

¹⁸ «Το δικαστήριο διατάσσει υποχρεωτικώς πραγματογνωμοσύνη σε υποθέσεις επιστροφής φόρων που έχουν επιρριφθεί στην κατανάλωση», βλ. και άρθρο 19 παρ. 1 και 2 του ν. 2873/2000 (Α' 285): «Εμμεσοί φόροι που καταβλήθηκαν αχρεωστήτως ή παρά το νόμο δεν επιστρέφονται αν έχουν επιρριφθεί στην κατανάλωση. Το βάρος απόδειξης έχει εκείνος που ζητάει την επιστροφή», βλ. επίσης ΣτΕ 412, 1065/2020. Υποστηρίζεται πάντως και ότι υφίσταται υποχρέωση του δικαστηρίου να διατάξει πραγματογνωμοσύνη, αν ο διάδικος που φέρει το βάρος απόδειξης δεν έχει στη διάθεσή του άλλο αποδεικτικό μέσο, βλ. έτσι Ν. Σοϊλεντάκη, ό.π., σελ. 106.

¹⁹ Όπως επισημαίνεται (βλ. ΔΕΑ 2607/2021, ΔΕΠΕΙΡ 1659/2020) υπό την ειδική αυτή δικονομική ρύθμιση, η

Πέραν, πάντως, της τελευταίας αυτής εξαίρεσης, ακόμα και υπό το αυστηρό πλαίσιο προϋποθέσεων του παραδεκτού του άρθρου 12 του ν. 3900/2010²⁰, δεν θα πρέπει να αποκλείεται, υπό προϋποθέσεις, ο αναιρετικός έλεγχος της λογικής ενός αποδεικτικού συλλογισμού²¹, με την έννοια της παραδοχής ότι από συγκεκριμένο στοιχείο/γεγονός συνάγεται ορισμένο συμπέρασμα²². Έτσι, ο αναιρετικός δικαστής θα μπορούσε ενδεχομένως να ελέγξει τυχόν παραβίαση του

οποία ισχύει για κάθε υπόθεση επιστροφής εμμέσου φόρου καταβληθέντος κατά παράβαση είτε του εθνικού νόμου είτε του ενωσιακού δικαίου και είναι, ως εκ τούτου, σύμφωνη με την αρχή της ισοδυναμίας του ενωσιακού δικαίου, η έκβαση της δίκης δεν εξαρτάται από αποδεικτικά μέσα που προσάγονται από τους διαδίκους σχετικώς με την επίρριψη ή μη του φόρου στην κατανάλωση, άρα ούτε και από αντίστοιχους πραγματικούς ισχυρισμούς, προς απόδειξη, άλλωστε, των οποίων γίνεται επίκληση και προσκόμιση αποδεικτικών μέσων. Ως εκ τούτου, για τη λυσιτελή άσκηση της προσφυγής δεν απαιτείται η ιδιαίτερη αμφισβήτηση της αρνητικής προϋποθέσεως που τάσσει ο νόμος για την επιστροφή εμμέσου φόρου –αμφισβήτηση, η απαίτηση της οποίας, προκειμένου περί επιστροφής εμμέσου φόρου καταβληθέντος κατά παράβαση του ενωσιακού δικαίου, θα ήταν αντίθετη προς την αρχή της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου– και το δικαστήριο της ουσίας είτε εξετάζει τους νομικούς ισχυρισμούς της προσφυγής περί καταβολής εμμέσου φόρου κατά παράβαση του εθνικού νόμου ή του ενωσιακού δικαίου και, εφόσον κρίνει αυτούς βάσιμους, διατάσσει την πραγματογνωμοσύνη περί του αν ο φόρος επιρρίφθηκε ή όχι στην κατανάλωση είτε διατάσσει εξ αρχής την πραγματογνωμοσύνη και, αναλόγως του αποτελέσματός της, εξετάζει ή μη τη βασιμότητα των νομικών ισχυρισμών περί αχρεώστητης ή παράνομης καταβολής του φόρου. Σημειωτέον συναφώς, όπως γίνεται δεκτό, ότι δεν είναι συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο εθνική νομοθετική ρύθμιση μεταθέτουσα στον φορολογούμενο το βάρος απόδειξης ότι οι αχρεωστήτως καταβληθείσες επιβαρύνσεις δεν μετακυλίστηκαν σε τρίτους ή θεσπίζουσα τεκμήριο βάσει του οποίου ο φόρος έχει μετακυλιστεί σε τρίτους (ΔΕΕ C-129/00, σκ. 35 και 38, C-441/98 και C-442/98 «Καπνική Μιχαηλίδης Α.Ε.» κατά Ι.Κ.Α., σκ. 36-38, C-343/96, σκ. 54, ΣτΕ 777-8/2020,7μ.). Βλ. επίσης συναφώς Τρ. Ζολώτα, *Διοικητική Δικονομία - Ερμηνεία κατ' άρθρον*, επιμ. Χ. Χρυσανθάκης, Νομική Βιβλιοθήκη, 3η έκδ., 2018, σελ. 592-593.

²⁰ Βλ. Η. Κουβαρά, *Το παραδεκτό στη διοικητική δίκη - Η πρόσβαση στο δικαστή υπό το φως των άρθρων 20 παρ. 1 του Συντάγματος και 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σελ. 237 επ.

²¹ Χαρακτηριστική όσον αφορά τις απαιτήσεις ως προς την ανάπτυξη του δικανικού συλλογικού και κατά συνέπεια ως προς το αποδεικτικό βάρος του δικαστή ουσίας η ΣτΕ 675/2021: «Με τους λόγους αυτούς τίθεται νομικό ζήτημα ερμηνείας των διατάξεων των άρθρων 105, 106 ΕισΝΑΚ σε συνδυασμό με τα άρθρα 39, 80 παρ. 2, 145 παρ. 1, 148, 159 και 190 του ΚΔΔ, ήτοι ζήτημα που αφορά τον τρόπο διατυπώσεως του δικανικού συλλογισμού και σχηματισμού δικανικής πεποιθήσεως από το δικάσαν δικαστήριο ως προς την συνδρομή παρανόμων πράξεων ή παραλείψεων των οργάνων του αναιρεσιόntonος νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, ζήτημα το οποίο δεν συνδέεται ευθέως με το πραγματικό της υποθέσεως ή την εφαρμογή των ανωτέρω διατάξεων στην συγκεκριμένη περίπτωση (πρβ. *a contrario* ΣτΕ 958, 4332/15) ή με την ουσιαστική εκτίμηση εκ μέρους του δικάσαντος δικαστηρίου του περιεχομένου των αποδεικτικών μέσων (πρβ. *a contrario* ΣτΕ 2447/16). Το δικάσαν δικαστήριο, όμως, τελικώς δεν εξέφερε δική του κρίση για την συνδρομή συγκεκριμένης παράνομης πράξεως ή παραλείψεως ούτε προσδιόρισε ποια ήταν εν προκειμένω, κατά την κρίση του, η παράνομη πράξη ή παράλειψη των οργάνων του αναιρεσιβλήτου, αλλά, στηριζόμενο σε υποθετικές κρίσεις περί ενδεχομένων αιτίων προκλήσεως της βλάβης της υγείας της, την οποία επεκαλέσθη η αναιρεσείουσα, ήτοι στις κρίσεις ότι η βλάβη αυτή “μπορεί να ήταν αποτέλεσμα” του βάθους εισαγωγής της βελόνας, “μπορεί να οφείλεται” στην παρατεταμένη χρονική διάρκεια του τοκετού πριν από την διενέργεια της καισαρικής τομής ή στην ακατάλληλη στάση του σώματος, στην οποία ευρίσκετο η αναιρεσείουσα για παρατεταμένο χρονικό διάστημα, δέχεται γενικώς ότι τα ενδεχόμενα αυτά αίτια “αποτελούν πράξεις ή παραλείψεις των οφειλομένων ενεργειών των αναισθησιολόγων, που δεν επέδειξαν την δέουσα επιμέλεια ενόψει και του επείγοντος της περίπτωσης και της δυσκολίας που εμφάνιζε ο τοκετός λόγω της εμβρυϊκής δυσπραγίας”. Κρίνοντας όμως έτσι, το δικάσαν δικαστήριο παρεβίασε τις διατάξεις των άρθρων 105 και 106 ΕισΝΑΚ σε συνδυασμό με τις διατάξεις των άρθρων 39 και 80 του ΚΔΔ και τις περί αποδείξεως διατάξεις των άρθρων 144 επομ. ΚΔΔ (πρβλ. ΣτΕ 35/1979, 2784/2002)».

²² Όπως επισημαίνει ο Ι. Γράβαρης, «Αιτιολογία και ουσιαστική κρίση: Σκέψεις περί των ορίων του αναιρετικού ελέγχου του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε: Ι. Στράγγα/Α. Χάνο/Χ. Παπαχαραλάμπους/Δ. Πυργάκη/Μ. Τσαπόγα, *Αιτιολόγηση, νομιμοποίηση, και δίκαιο = Begründung, Legitimation und Recht = Motivation, legitimation et droit*, Σάκκουλας, Nomos, L' Harmattan, 2014, σελ. 1145, στην ελάχισονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού βρίσκεται, συχνά «κρυμμένη», όλη η αποδεικτική διαδικασία, με τους κανόνες της, πολλοί από τους οποίους συνεφαρμόζονται στην ίδια υπόθεση, προκαλώντας ιδιαίτερους επιμέρους δικονομικούς συλλογισμούς, με τις δικές τους μείζονες και

αποδεικτικού κανόνα που εγκιβωτίζεται στο άρθρο 159 του Κ.Δ.Δ., σε περίπτωση διατύπωσης κρίσης από το δικαστήριο ουσίας επί αμιγώς τεχνικής φύσεως ζητήματος, για την οποία απαιτούνται οπωσδήποτε ειδικές γνώσεις, ενόψει και της απαγόρευσης εκφοράς τεχνικής κρίσης από τον δικαστή²³.

Δ. Η αποδεικτική αξία της πραγματογνωμοσύνης

Εφόσον ο νόμος δεν αποδίδει σε ορισμένο αποδεικτικό μέσο συγκεκριμένη αποδεικτική αξία²⁴, η έκθεση πραγματογνωμοσύνης εκτιμάται, σύμφωνα με τη νομολογία, από το Δικαστήριο που τη διατάσσει, ελεύθερα²⁵ και ανεξάρτητα από την πληρότητα ή μη του περιεχομένου της και τις τυχόν πλημμέλειες που εμφανίζει²⁶. Αποτελεί ωστόσο «λογικό ακροβατισμό» η τυχόν αναιτιολόγητη απόρριψη από τον δικαστή ως αναξιόπιστων των πορισμάτων των ειδικών²⁷, μολονότι κατ' ομολογία του ο ίδιος δεν διέθετε τις απαιτούμενες ειδικές ή ιδιάζουσες γνώσεις για την κατανόηση του τεχνικού ζητήματος.

Από την άλλη πάντως πλευρά, δεν θεωρούνται νόμιμα αποδεικτικά μέσα και συνεπώς δεν επιτρέπεται να ληφθούν υπόψη οι προσκομιζόμενες από τους διαδίκους εξώδικες δηλώσεις, επιστολές ή βεβαιώσεις τρίτων προσώπων που έχουν ειδικές γνώσεις ή εμπειρία επί ορισμένου αντικειμένου, γιατί αποτελούν εκθέσεις πραγματογνωμοσύνης για τις οποίες δεν τηρήθηκαν οι απαιτούμενες από τον Κ.Δ.Δ. διατυπώσεις για την εγκυρότητά τους²⁸. Κατ' εξαίρεση, γίνονται δεκτές ως νόμιμα αποδεικτικά μέσα οι εν λόγω δηλώσεις ή βεβαιώσεις, αν είναι προγενέστερες της προσφυγής ή της αγωγής²⁹ και δεν έχουν συνταχθεί ενόψει ή επ' ευκαιρία της διοικητικής δίκης ή με σκοπό να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο της δίκης αυτής, ώστε να καταστούν στοιχεία του φακέλου της υπόθεσης³⁰.

τις δικές τους ελάσσονες, στους οποίους και εκτείνεται ο αναιρετικός έλεγχος του ΣτΕ, δεδομένης και της απουσίας των περιορισμών του άρθρου 559 ΚΠολΔ, το οποίο θεσπίζει *numerus clausus* για τους δικονομικούς λόγους αναίρεσης.

²³ ΣτΕ 869, 1370/2021, 2182/2015, 4103/2014, 1763/2012, 177/1996, ΔΕΘΕΣ32/2020: «το διοικητικό δικαστήριο, [...], εξετάζει μεν ουσιαστικώς εάν συντρέχουν οι προϋποθέσεις του νόμου για την χορήγηση της διεκδικουμένης αποζημιώσεως ένεκα ζημίας της φυτικής παραγωγής, ερευνώντας παρεμπιπτόντως, σε περίπτωση εκδικάσεως αγωγής, το κύρος και την νομιμότητα του πορίσματος εκτιμήσεως ή επανεκτιμήσεως ζημίας, δεν δύναται, όμως, να υποκατασταθεί στην κρίση των εκτιμητών, οι οποίοι αποτελούν τεχνικό όργανο του ΕΛ.Γ.Α., κατά το μέρος, κατά το οποίο η κρίση αυτή ανάγεται σε τεχνικής φύσεως ζητήματα», ΔΕΛΑΡ 450/2018, ΔΕΠΑΤ 356/2016.

²⁴ Πρβλ. άρθρο 148 του Κ.Δ.Δ.: «Το δικαστήριο χρησιμοποιεί τα αποδεικτικά μέσα κατά την κρίση του και τα εκτιμά ελεύθερως, αυτοτελώς ή σε συνδυασμό μεταξύ τους, εκτός αν ειδική διάταξη νόμου ορίζει διαφορετικά».

²⁵ ΣτΕ 675/2021, 249/2020, 116/2019, 15/2018, 3521, 3811/2013. Ομοίως στην πολιτική δίκη, ο κανόνας της ελεύθερης εκτίμησης των αποδείξεων (άρθρο 340 ΚΠολΔ) επαναλαμβάνεται στο άρθρο 387 ειδικά και ως προς την πραγματογνωμοσύνη, προκειμένου να αρθούν σχετικές αμφισβητήσεις που είχαν ανακύψει υπό το προ του ΚΠολΔ νομοθετικό καθεστώς, βλ. ΑΠ 318/2001, 715/2006 καθώς και την περίφημη διδακτορική διατριβή του Κ. Κεραμέα με θέμα «Die Entwicklung des Sachverständigenbeweises im deutschen und griechischen Zivilprozessrecht» (1963) και Κ. Κεραμέα, *Ελευθερία και δέσμευσις εις το δίκαιον της πραγματογνωμοσύνης*, Αρμ 1963, σελ. 584 επ.

²⁶ ΣτΕ 3521/2013, ΔΕΘΕΣ 632/2021, πρβλ. ΑΠ 318/2001, 715/2006.

²⁷ Ν. Νίκας, ό.π., σελ. 472.

²⁸ ΣτΕ 1580/2018, ΔΠΑ 5703/2021.

²⁹ Πρβλ. ΣτΕ 3035/2014, σκ. 4.

³⁰ ΣτΕ 2152/2017, 1019/2014, 1327/2012, 3616/2011, 1349/2011, 2931-2932/2006 κ.ά.

2. Η δικαιοδοτική πρακτική

Α. Η περιορισμένη αξιοποίηση της πραγματογνωμοσύνης

Η περιορισμένη, σε σχέση με τις διαφορές ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων, προσφυγή στην πραγματογνωμοσύνη κατά τον Κ.Δ.Δ., αλλά και γενικότερα στη διοικητική δίκη³¹, δικαιολογείται καταρχάς από την ύπαρξη του διοικητικού μηχανισμού. Ο τελευταίος, στελεχωμένος κατά τεκμήριο από τις πλέον συναφείς με το αντικείμενο της διαφοράς ειδικότητες εμπειρογνομόνων και επιφορτισμένος με την τήρηση υπηρεσιακών αρχείων, είναι ικανός και υποχρεωμένος να παράσχει στον δικαστή ουσίας τεκμηριωμένες απαντήσεις για τα τεχνικά ζητήματα τα οποία ανακύπτουν, στο πλαίσιο της κατ' άρθρο 129 του Κ.Δ.Δ. υποχρέωσης προσκόμισης στο Δικαστήριο διοικητικού φακέλου, με αναλυτική έκθεση απόψεων για τη διαφορά, αλλά και, ειδικότερα, για τους προβαλλόμενους νομικούς και πραγματικούς ισχυρισμούς.

Για τον ίδιο λόγο, αντί να προβούν σε διορισμό πραγματογνώμονα, ιδίως σε υποθέσεις που εισάγονται με διαπλαστικό ένδικο βοήθημα, τα δικαστήρια ουσίας ζητούν ενίοτε, κατ' επίκληση του άρθρου 151 του Κ.Δ.Δ., τη συμπλήρωση των αποδείξεων με την προσκόμιση αναλυτικότερης έκθεσης απόψεων επί των τεχνικών ζητημάτων τα οποία ανακύπτουν. Τέτοιου είδους εκθέσεις αποτελούν για παράδειγμα: α) στις φορολογικές υποθέσεις η έκθεση επανελέγχου με την οποία προσδιορίζεται η αξία των κληρονομιαίων μετοχών βάσει των διατάξεων του άρθρου 12 παρ. 2 του ν. 118/1973³², β) σε υποθέσεις που αφορούν τη χορήγηση επιδόματος ή σύνταξης αναπηρίας από τον e-ΕΦΚΑ, η γνωμάτευση από την οικεία Υγειονομική Επιτροπή του Κέντρου Πιστοποίησης Αναπηρίας (ΚΕ.Π.Α.) περί του ποσοστού της ανατομοφυσιολογικής βλάβης του προσφεύγοντος³³ και γ) σε υποθέσεις που αφορούν την ασφαλιστική τακτοποίηση εργαζομένων, η έκθεση της αρμόδιας υπηρεσίας του e-ΕΦΚΑ με την οποία προσδιορίζεται ο συνολικός αριθμός απαιτούμενων ημερών εργασίας για την κατασκευή οικοδομικού έργου και πώς αυτές επιμερίζονται ανά κατασκευαστική φάση³⁴. Πλεονεκτήματα μιας τέτοιας αναπομπής συνιστούν: α) η αποφυγή των αυστηρών και χρονοβόρων διατυπώσεων που διέπουν τη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης, β) το κατά τεκμήριο υψηλό επίπεδο τεχνικής γνώσης της αρμόδιας εξειδικευμένης υπηρεσίας του Δημοσίου σε σχέση με το αναφερόμενο ζήτημα και γ) εμμέσως, σε απώτερο επίπεδο, οι εγγυήσεις που διέπουν τη στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών³⁵. Από την άλλη πλευρά, βασικό μειονέκτημα της μη προσφυγής στην πραγματογνωμοσύνη αποτελούν οι μειωμένες εγγυήσεις αμεροληψίας των διοικητικών οργάνων που εισφέρουν τις τεχνικές τους κρίσεις υπό την ιδιότητα του διαδίκου στη διοικητική δίκη.

³¹ Τη δεκαετία του '90, όταν το ΣτΕ υπήρξε στην πρωτοπορία των εξελίξεων όσον αφορά την εφαρμογή αλλά και τον εκσυγχρονισμό της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, το Ε' τμήμα είχε διατάξει τη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης από ειδικούς επιστήμονες (γεωλόγο και υδροβιολόγο) προκειμένου να σχηματίσει δικανική πεποίθηση όσον αφορά το ζήτημα της ύπαρξης ή μη παλαιού αιγιαλού σε ορισμένη περιοχή (ΣτΕ 1465/1996, 4869/1997, 190/1998, 1583-6/1998) ή προκειμένου να διαπιστωθεί ο δασικός ή μη χαρακτήρας έκτασης, κατόπιν σύνταξης εμπεριστατωμένου πορίσματος από ειδικό επιστήμονα επί των αεροφωτογραφιών της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΣτΕ 867/1998). Έκτοτε, η προσφυγή στη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης εγκαταλείφθηκε από τον ακυρωτικό δικαστή ως επιλογή, το δε δικονομικό οπλοστάσιο δεν εμπλουτίστηκε στην πορεία των χρόνων όσον αφορά τη δυνατότητα του δικαστή να συνδιαλέγεται με επιστημονικούς φορείς.

³² ΔΕΑ 5984/2017, ΔΠΑ 14356/2018.

³³ ΔΠΘΕΣ 310/2021.

³⁴ ΔΠΚΑΛ 25/2021, 320/2019, ΔΠΘΕΣ 7254/2017.

³⁵ Πρβλ. Κ. Καλλικάκη, ό.π., σελ. 553, κατά την οποία εφόσον και το περιεχόμενο της γνωμοδότησης του πραγματογνώμονα είναι εξίσου ανοίκειο στον δικαστή, δεν υπάρχει λόγος αυτός να προτιμήσει την τεχνική κρίση του πραγματογνώμονα από την παρόμοια κρίση του αρμόδιου δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος σε τελική ανάλυση τυγχάνει πολύ περισσότερο υπεύθυνος τόσο απέναντι στον λαό όσο και απέναντι στο κράτος.

Πέραν, πάντως, των ανωτέρω, σε αρκετές περιπτώσεις η μη χρήση του αποδεικτικού μέσου της πραγματογνωμοσύνης οφείλεται σε ενδοιασμούς του δικαστή λόγω των καθυστερήσεων στην επίλυση της υπόθεσης, δεδομένου και του ενδεχόμενου επιπλοκών κατόπιν υποβολής αιτήσεων εξαιρέσεως των πραγματογνομώνων ή αιτήσεων των τελευταίων να απαλλαγούν από τα καθήκοντά τους. Τέλος, η μη αξιοποίηση της πραγματογνωμοσύνης μπορεί να οφείλεται και στην απροθυμία του δικαστή να εμβαθύνει στην ουσία της υπόθεσης, λόγω ανασφάλειάς του να αναμετρηθεί με τεχνικά ζητήματα. Περιοριζόμενη όμως σε έλεγχο τήρησης της τυπικής νομιμότητας, μια τέτοια προσέγγιση στενεύει ανεπίτρεπτα τον δικαιοδοτικό ορίζοντα, υπονομεύοντας καθοριστικά την αποτελεσματικότητα της δικαστικής προστασίας. Η νομική μέθοδος όμως είναι αυτή που οφείλει να προσαρμόζεται στην πραγματικότητα και όχι η πραγματικότητα στα μέτρα της νομικής μεθόδου.

Β. Πρόσφορα πεδία διαφορών για τη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης

Κατεξοχήν υποθέσεις στις οποίες διατάσσεται πραγματογνωμοσύνη είναι αυτές που αφορούν τα ιατρικά σφάλματα οργάνων των δημόσιων νοσοκομείων. Κατά την υποχρεωτική, όπως προαναφέρθηκε, διενέργεια πραγματογνωμοσύνης σε υποθέσεις επιστροφής φόρων που έχουν επιρριφθεί στην κατανάλωση, διορίζονται οικονομολόγοι, λογιστές ή φοροτεχνικοί προκειμένου να διακριβώσουν την επίρριψη ή μη στην κατανάλωση, για παράδειγμα, φόρου ζύθου³⁶. Σε υποθέσεις που απαιτούνται ειδικές γνώσεις δικαστικής γραφολογίας, διορίζεται ως πραγματογνώμονας γραφολόγος προκειμένου να γνωματεύσει, για παράδειγμα, αν οι υπογραφές που ετέθησαν σε αντίγραφο αναγγελίας οικειοθελούς αποχώρησης εργαζόμενου ήταν πράγματι της προσφεύγουσας³⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα οικονομικά ζητήματα ως αντικείμενο πραγματογνωμοσύνης, όπως, για παράδειγμα, ο προσδιορισμός της θετικής ζημίας επιχείρησης λόγω νομοθετικής απαγόρευσης να ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα ή της πραγματικής αξίας μετοχής, με τη σύνταξη έκθεσης στην οποία θα γίνεται ανάλυση της ακολουθητέας μεθόδου εν σχέσει με τη μέθοδο που υιοθετήθηκε στην έκθεση εκτίμησης βιωσιμότητας και αξίας³⁸ ή, σε άλλη περίπτωση, ο προσδιορισμός της πραγματικής αξίας μετοχής, μετά και την αδυναμία της φορολογικής αρχής να ανταποκριθεί σε υποδείξεις σχετικής προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου³⁹. Σε αξιωματικώς υποθέσει, συνταξιούχος ορκωτός ελεγκτής-λογιστής κλήθηκε να γνωματεύσει για το ποσοστό εύλογης προμήθειας (πέραν του οποίου υφίσταται «δυσανάλογα υπερβολική τιμή»)

³⁶ ΔΕΑ 2607/2021, ΔΕΘΕΣ 2051/2020, ΔΕΠΕΙΡ 1659/2020, ΔΕΑ 811/2020: «το Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη τα αποτελέσματα της διαταχθείσης με την ως άνω προδικαστική απόφαση πραγματογνωμοσύνης και, ειδικότερα, την τεχνική κρίση αυτής ότι ο ζύθος είναι προϊόν εξαιρετικά ευαίσθητο στις μεταβολές της τιμής, λόγω της ελαστικής ζητήσεώς του, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε αύξηση αυτής να οδηγεί σε μείωση των πωλήσεων και των αντίστοιχων εσόδων της επιχειρήσεως, ότι, εν προκειμένω, η προσφεύγουσα, κατά την κρίσιμη χρήση 2015, δεν προέβη σε αύξηση της τελικής τιμής πώλησης (αρχική τιμή – μείον εκπτώσεις) των προϊόντων της, ότι διατήρησε σταθερή την τιμή πώλησης στους τιμοκαταλόγους της, απορροφώντας την επίδραση του δημοτικού φόρου και μειώνοντας το μικτό περιθώριο κερδών της και ότι, συνακόλουθα, από τα ανωτέρω δεν προκύπτει ότι η προσφεύγουσα επέρριψε τον ένδικο φόρο στην κατανάλωση [...], από μόνη την ιδιαίτερη αναγραφή του ένδικου φόρου στα τιμολόγια πώλησης της εταιρείας δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η εν λόγω φορολογική επιβάρυνση έχει μετακυλιστεί στον αγοραστή. Υπό τα ανωτέρω δεδομένα, το Δικαστήριο κρίνει ότι δεν αποδείχθηκε, εν προκειμένω, μετακύλιση του επίδικου φόρου στην κατανάλωση. Κατόπιν τούτου, αφού δεν συντρέχει η ως άνω αρνητική, ως προς το αίτημα επιστροφής του ένδικου ποσού, προϋπόθεση του άρθρου 19 παρ. 2 του Ν. 2873/2000, πρέπει αυτό να γίνει δεκτό ως νόμο και ουσία βάσιμο».

³⁷ ΔΠΑ 16105/2018, 8890/2020.

³⁸ ΔΕΑ 2642/2014 και εν συνεχεία η οριστική ΔΕΑ 675/2016.

³⁹ ΔΕΘΕΣ 2334/2017 και εν συνεχεία η οριστική ΔΕΘΕΣ 582/2019.

που θα έπρεπε να επιβάλει η ΑΕΠΙ στους αντισυμβαλλομένους της δημιουργούς για την είσπραξη των μηχανικών και, ειδικότερα, των φωνογραφικών δικαιωμάτων και για το εάν η απαίτηση εκ μέρους της ΑΕΠΙ, ως κανόνα, της συνολικής διαχείρισης των δικαιωμάτων των δημιουργών αποτελούσε σύστημα απολύτως αναγκαίο για τη λειτουργία της και την αποτελεσματική επιδίωξη των σκοπών της ή ήταν αδικαιολόγητη⁴⁰. Οικονομολόγος με ειδικευση στα χρηματοοικονομικά κλήθηκε να γνωματεύσει για το αν ορθώς δεν αναγνωρίστηκε προς έκπτωση από τη φορολογική αρχή κατά την κρινόμενη χρήση κονδύλιο που αφορούσε ζημιές από πράξεις αντιστάθμισης κινδύνου (Hedging), με την αιτιολογία ότι αυτό αφορά δαπάνες οι οποίες καταβλήθηκαν σε τράπεζες του εξωτερικού για χρηματιστηριακές πράξεις επί σύνθετων χρηματοοικονομικών προϊόντων (παραγώγων), στο χρηματιστήριο μετάλλων του Λονδίνου, οι οποίες έγιναν για κερδοσκοπικούς σκοπούς και όχι για τη διασφάλιση και αντιστάθμιση του κινδύνου από ενδεχόμενη πτώση της τιμής του νικελίου, που είναι χρηματιστηριακό προϊόν⁴¹.

Σημαντικές δυσχέρειες ανακύπτουν συχνά και επί τεχνικών/κατασκευαστικών ζητημάτων. Αναλυτής πληροφοριακών συστημάτων - ειδικός δικτύων και ασφάλειας πληροφορικής διορίστηκε προκειμένου να αποφανθεί για την έκταση των ελλείψεων που εμφάνισε το παραληφθέν από την αναθέτουσα αρχή έργο, οι οποίες το καθιστούσαν μη ολοκληρωμένο και λειτουργικό, ώστε να δικαιολογείται η έκπτωση της αναδόχου⁴². Πολιτικός μηχανικός κλήθηκε να γνωματεύσει για το αποχετευτικό δίκτυο ορισμένης περιοχής και ειδικότερα για το αν η τυχόν υπερπλήρωση των φρεατίων ήταν δυνατόν να έχει ως συνέπεια την επιστροφή των λυμάτων στις παρακείμενες οικίες⁴³. Αντικείμενο πραγματογνωμοσύνης απετέλεσε και η ταυτοποίηση του καταληφθέντος από όργανα του Δήμου ακινήτου και η εύρεση του κόστους αποκατάστασης της αξίας ακινήτου μετά τη διάνοιξη οδού, καθώς και της πραγματικής αξίας του τμήματος του καταληφθέντος από τη δημοτική οδό ακινήτου⁴⁴.

Γ. Οι δυσχέρειες στην επικοινωνία δικαστή - πραγματογνώμονα

Η υποβολή εκ μέρους του δικαστή εύστοχων ερωτημάτων προς τον πραγματογνώμονα και, στη συνέχεια, η κατανόηση του περιεχομένου της έκθεσης πραγματογνωμοσύνης⁴⁵ αποτελούν μείζονες προκλήσεις για το δικαιοδοτικό έργο, οι οποίες χρήζουν αυτοτελούς, αν όχι μονογραφικής, έρευνας σε σχέση με τις εξεταζόμενες στην παρούσα μελέτη παθογένειες. Περαιτέρω, ιδιαίτερότητες παρουσιάζει και η εφαρμογή των κανόνων της απόδειξης. Για παράδειγμα, στα πλαίσια εκδίκασης αγωγής αποζημίωσης όπου, ως γνωστόν, ο ενάγων φέρει το σχετικό βάρος απόδειξης της ουσιαστικής βάσης της αγωγής⁴⁶, η μη κατάγνωση με βεβαιότητα της παρανομίας του διοικητικού οργάνου αποκλείει την επιδίκαση αποζημίωσης. Υψηλότερες δυσχέρειες παρουσιάζει η εκδίκαση διαπλαστικών ενδίκων βοηθημάτων, όπου το τεχνικό ζήτημα εξετάζεται στα πλαίσια του προβαλλόμενου λόγου περί παρανομίας της προσβαλλόμενης πράξης. Ο δικαστής αδυνατεί

⁴⁰ ΔΕΑ 1067/2014 και εν συνεχεία η ΔΕΑ 1102/2017.

⁴¹ ΔΕΑ 2360/2013 και εν συνεχεία η οριστική ΔΕΑ 4691/2015.

⁴² ΔΕΑ 4678/2015 και εν συνεχεία η οριστική ΔΕΑ 2859/2018.

⁴³ ΔΕΘΕΣ 632/2021.

⁴⁴ ΔΕΘΕΣ 1104/2018 και εν συνεχεία η οριστική ΔΕΘΕΣ 873/2020.

⁴⁵ Η έκθεση πραγματογνωμοσύνης εμπεριέχει τουλάχιστον τα ακόλουθα στοιχεία: α) καταγραφή των ενεργειών που έγιναν και αφορούν τη διεξαγωγή της πραγματογνωμοσύνης (τρόπος διεξαγωγής της), β) αιτιολογημένη γνώμη ως προς το ζήτημα που αφορά το αντικείμενο της αποδείξεως και για το οποίο απαιτούνται οι ειδικές γνώσεις υπό μορφή συμπεράσματος (συμπέρασμα), γ) τόπο και χρόνο διεξαγωγής της καθώς και την παράσταση τριών προσώπων και δ) υπογραφές όλων βλ. Π. Λαζαράτο, ό.π., παρ. 1064.

⁴⁶ Άρθρο 145 του Κ.Δ.Δ., ΣτΕ 1910/2020, 1513/2018.

να προβεί σε ίδια κρίση, αναλαμβάνοντας τον ρόλο εποπτικής αρχής, που διαθέτει ταυτόχρονα γνώσεις χημικού, βιολόγου, οικονομολόγου κ.λπ.⁴⁷. Καθοριστική στην έκβαση του προβαλλόμενου λόγου παρίσταται τότε η οπτική του δικαστικού ελέγχου και ιδίως ο αρνητικός χαρακτήρας του, σε συνδυασμό ενδεχομένως με ερμηνευτικούς νομολογιακούς κανόνες, όπως για παράδειγμα την αρχή της προφύλαξης⁴⁸ στο περιβαλλοντικό δίκαιο. Περαιτέρω, σύννητες στην πράξη φαινόμενο αποτελεί η ύπαρξη αντικρουόμενων ιατρικών γνωματεύσεων, εκκινούμενων είτε από τα ίδια επιστημονικά δεδομένα είτε από επιστημονική διχοστασία ως προς ένα ζήτημα. Η αντιμετώπιση από τον δικαστή τέτοιου είδους αποκλίσεων αποτελεί σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα που επίσης εκφεύγει του ορίζοντα της παρούσας μελέτης, η οποία επικεντρώνεται σε πιο πρακτικές πτυχές του δικαιοδοτικού έργου.

II. ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΟΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΥΠΟ ΤΟΝ Κ.Δ.Δ.

1. Εθελουφλία απέναντι στις μειωμένες εγγυήσεις αντικειμενικότητας

Η φύση των υποθέσεων που εγείρονται από αδικοπρακτικές ενέργειες και παραλείψεις οργάνων των δημόσιων νοσοκομείων, της πιο συχνής κατηγορίας υποθέσεων όπου συντρέχουν οι προϋποθέσεις για τον διορισμό πραγματογνώμονα, υπαγορεύει σχεδόν αναπόφευκτα τον διορισμό ιατρών της αυτής ειδικότητας με τους φερόμενους ως παρανομούντες. Πρόκειται κατά βάση για ειδικότητες νοσοκομειακές, όπως κατ' εξοχήν χειρουργούς, εντατικολόγους και αναισθησιολόγους. Στα επαρχιακά, τουλάχιστον, δικαστήρια τούτο σημαίνει στην πλειονότητα των περιπτώσεων, σχεδόν αυτόματα, διορισμό ιατρών που εργάζονται στην ίδια ολιγομελή κλινική με τους φερόμενους ως παρανομούντες ιατρούς. Αλλά και σε υποθέσεις ενώπιον των «μεγάλων» διοικητικών πρωτοδικείων, ο κατάλογος ιατρών με τις εν λόγω ειδικότητες παρίσταται εκ των πραγμάτων περιορισμένος.

Στη νομολογία έχει διατυπωθεί η κρίση ότι το υψίστης σημασίας έργο του πραγματογνώμονα δεν απαιτεί τη διατύπωση υποκειμενικών κρίσεων, αλλά περιορίζεται στη διατύπωση αντικειμενικών συμπερασμάτων που στηρίζονται στις επιστημονικές του γνώσεις⁴⁹. Όμως, ως ανθρώπινη πράξη διαμεσολάβησης μεταξύ των δυσαπόδεικτων ή εν μέρει αποδεδειγμένων πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης και των κανόνων της επιστήμης⁵⁰, η πραγματογνωμοσύνη παρίστα-

⁴⁷ Κ. Καλλικάκη, ό.π., σελ. 554· Ευ. Κουτούπα - Ρεγκάκου, ό.π., σελ. 116-117, 125· Γ. Τασόπουλος, «Οι τεχνικές κρίσεις της Διοίκησης και ο έλεγχός τους», σε: Α. Μακρυδημήτρης/Μ.-Ηλ. Πραβίτα, *Διοικητική Θεωρία και Πράξη - Διοίκηση και Κοινωνία*, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Διοικητικών Επιστημόνων, Σάκκουλας, 2007, σελ. 751 επ., σελ. 759 με σχετικές παραπομπές.

⁴⁸ Βλ. σχετ. Γ. Μπάλια, *Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές, κοινοτικό και συγκριτικό δίκαιο*, Αντ. Σάκκουλας, 2005· *idem*, *Η αρχή της προφύλαξης-Μια νέα σχέση μεταξύ δικαίου και επιστήμης και η επίδρασή της στον έλεγχο νομιμότητας*, ΠερΔικ 2004, σελ. 42· Γ. Σιούτη, *Η αρχή της προφύλαξης και η διαχείριση των περιβαλλοντικών κινδύνων*, ΠερΔικ 2004, σελ. 45 επ.

⁴⁹ ΔΕΘΕΣ 92/2021.

⁵⁰ Πρβλ. την αντίληψη της νομικής επιστήμης για τη νομική ερμηνεία, βλ. για παράδειγμα Α. Μανιτάκη, *Η ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, Αντ. Σάκκουλας, 1996, σελ. 237, κατά τον οποίον ο ερμηνευτής διαδραματίζει στην πραγματικότητα ρόλο μεσολαβητή κατά τη ρύθμιση της κοινωνικής πραγματικότητας και Π. Παυλόπουλο, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση*, «Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση» Κράτος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στο έργο του, τ. Ι, Σάκκουλας, 1994, σελ. 108, ο οποίος βασιζόμενος στη σημασία του όρου «*interpretes*» (συμφιλιωτής, μεσολαβητής), ορίζει την ερμηνεία ως τη «*διαδικασία μεσολάβησης μεταξύ του κανόνα δικαίου, που έχει ένα συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο, εντασσόμενο στο συνολικό πλαίσιο της έννομης τάξης, και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, την οποία καλείται να ρυθμίσει.*»

ται δεκτική αποκλινοσών προσεγγίσεων, στην πλειονότητα τουλάχιστον των αμφισβητούμενων περιπτώσεων. Τούτο επιβεβαιώνεται πανηγυρικά και από την πρόβλεψη στο άρθρο 160 του Κ.Δ.Δ., χάριν διασφάλισης της αμεροληψίας στο έργο του πραγματογνώμονα, ότι οι λόγοι οι οποίοι ισχύουν για τον αποκλεισμό και την εξαίρεση των δικαστών ισχύουν αναλόγως και για τους πραγματογνώμονες⁵¹.

Η βασιμότητα λόγων αποκλεισμού κρίνεται, σύμφωνα με το άρθρο 160 παρ. 4 του Κ.Δ.Δ., σε πρώτο και τελευταίο βαθμό, με απόφαση του κρίνοντος δικαστηρίου εν συμβουλίω, ενώ απαραδέκτως προβάλλεται κατ' έφεση ο σχετικός λόγος με τον οποίο αμφισβητείται η κρίση της εκκαλούμενης για το ζήτημα αυτό⁵². Ως σπουδαίοι λόγοι, οι οποίοι παρεμποδίζουν τον πραγματογνώμονα να διενεργήσει την ανατεθείσα σε αυτόν πραγματογνωμοσύνη, έχουν κριθεί η προσωπική γνωριμία του με τον ασθενή⁵³, η διακοπή της άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος ενόψει της συνταξιοδότησής του⁵⁴, η ύπαρξη προηγούμενης επαγγελματικής σχέσης με τη μία εκ των διαδίκων πλευρών και η εκφορά γνώμης κατά το παρελθόν σχετικά με ορισμένο ζήτημα που αφορά η διαταχθείσα πραγματογνωμοσύνη⁵⁵.

Τα πολιτικά δικαστήρια έχουν κρίνει ως εύλογη αιτία για την απαλλαγή ή εξαίρεση του πραγματογνώμονα την αποποίηση του διορισμού του ή την αδυναμία του να διενεργήσει την πραγματογνωμοσύνη για κάποιο αντικειμενικό λόγο, όπως συνταξιοδότηση, αυξημένες ανειλημμένες επαγγελματικές υποχρεώσεις ή λόγους υγείας που εμποδίζουν τον πραγματογνώμονα να αποδεχτεί ή να φέρει σε πέρας την ανατεθείσα σε αυτόν πραγματογνωμοσύνη⁵⁶. Ως εύλογη αιτία αντικατάστασης πραγματογνώμονα έχει κριθεί ακόμα και η άπρακτη απλώς παρέλευση της προθεσμίας για διενέργεια πραγματογνωμοσύνης και εν συνεχεία η καθυστέρηση περάτωσης αυτής, χωρίς δικαιολογημένη αιτία, ή λόγω μη προσέλευσής του να ορκιστεί και να αναλάβει τα καθήκοντά του, αν και κλήθηκε προς τούτο, χωρίς μάλιστα να είναι ανάγκη να επικαλεστεί ο ίδιος και κάποιο συγκεκριμένο λόγο για την εν λόγω άρνησή του⁵⁷. Η ένταξη των περιστατικών στην έννοια της εύλογης αιτίας απόκειται στην κρίση του Δικαστηρίου, το οποίο ερευνά σε κάθε περίπτωση τα συγκεκριμένα περιστατικά που προβάλλονται⁵⁸.

Κατά την κυρίαρχη αντίληψη της νομολογίας, με την παραπομπή, στο άρθρο 160 του Κ.Δ.Δ., στους λόγους αποκλεισμού και εξαίρεσης των δικαστών εξαντλείται εν πολλοίς το ζήτημα της

⁵¹ Στην πολιτική δίκη, οι πραγματογνώμονες εξαιρούνται (376 ΚΠολΔ): α) για τους ίδιους με τους δικαστές λόγους, β) αν είναι δημόσιοι υπάλληλοι και η προϊσταμένη τους αρχή τους απαγόρευσε εγγράφως να ενεργήσουν την πραγματογνωμοσύνη για λόγους που αφορούν στην υπηρεσία τους και γ) αν συντρέχει άλλος σπουδαίος λόγος. Τέτοιο λόγο συνιστά κάθε γεγονός που δικαιολογεί κατά την κρίση του δικαστηρίου την αποχή από τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης, όπως λ.χ. η περίπτωση που ο διορισμένος ως πραγματογνώμονας ιατρός είχε ήδη εξετάσει τον διάδικο στο ιατρείο του, ενώ, αντίθετα, η ακαταλληλότητα θεμελιώνει λόγο αντικατάστασης και όχι εξαίρεσης, βλ. Ν. Νίκα, ό.π., σελ. 469.

⁵² ΣτΕ 2376/2017, ΔΕΘΕΣ 92/2021.

⁵³ ΔΠΠΑΤ 986/2021.

⁵⁴ ΔΠΚΕΡ 168/2021.

⁵⁵ ΜΠΡ ΘΕΣ 7606/2020, ΔΠΑ 5703/2021: «Ενόψει, όμως, του ότι ο ανωτέρω τεχνικός σύμβουλος κατά το χρόνο σύνταξης της έκθεσής του ήταν ιατρός του Κ.Α.Τ., όργανα του οποίου φέρονται να τέλεσαν τις προμνησθείσες παράνομες πράξεις ή παραλείψεις, κατά τα προβαλλόμενα από τον ενάγοντα, το Δικαστήριο κρίνει ότι εκ μόνης της ανωτέρω ιδιότητάς του και σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 160 και 167 του Κ.Δ.Δ., που παραπέμπουν αναφορικά με τον αποκλεισμό και την εξαίρεση των τεχνικών συμβούλων στους λόγους που ισχύουν για τον αποκλεισμό και την εξαίρεση των δικαστών, κατά τα άρθρα 14 και 17 του ίδιου Κώδικα, συντρέχουν στο πρόσωπό του συγκεκριμένοι πραγματικοί λόγοι που δικαιολογούν τη δημιουργία αμφιβολίας ως προς την αντικειμενική άσκηση των καθηκόντων του».

⁵⁶ ΕΦΠΕΙΡ 694/2015, ΑΠ 1080/1988, ΕΦΛΑΡ 50/2004, ΕΦΘΕΣ 1605/1998.

⁵⁷ ΜΠΡΟΔ 493/2017.

⁵⁸ ΕΦΠΕΙΡ 694/2015.

αντικειμενικότητας και αμεροληψίας του πραγματογνώμονα και αρκεί να προκύπτει ότι ο τελευταίος δεν επέδειξε αμέλεια⁵⁹. Με απλά λόγια, εφόσον ο διάδικος δεν ζήτησε την εξαίρεση συγκεκριμένου πραγματογνώμονα, δεν εγείρεται ζήτημα ως προς την αμεροληψία του⁶⁰. Σε σχετικά πρόσφατη απόφαση του ΣτΕ διατυπώνεται η κρίση ότι το γεγονός ότι ο πραγματογνώμονας υπήρξε ειδικευόμενος στο αναιρεσίβλητο νοσοκομείο, δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου τη μη αντικειμενική άσκηση των καθηκόντων του, εφόσον δεν συντρέχει κανένας από τους προβλεπόμενους λόγους αποκλεισμού ή εξαιρέσεως πραγματογνώμωνων⁶¹. Μια τέτοια, ωστόσο, θεώρηση παραγνωρίζει πλήρως, όπως θα αναπτυχθεί και στη συνέχεια, τους κινδύνους από την αποσιώπηση εκ μέρους του πραγματογνώμονα λόγων αποκλεισμού του, αλλά και τη μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκεται ο ενάγων σε σχέση με την απόδειξη συνδρομής τέτοιου λόγου στο πρόσωπο του διορισθέντος πραγματογνώμονα⁶². Άλλωστε, ο ενάγων, του οποίου η δικαίωση προϋποθέτει τον καταλογισμό σφάλματος μέλους της ιατρικής κοινότητας, γνωρίζει καλά ότι θα πρέπει να ασκήσει το οιοδήποτε δικαίωμα υποβολής αίτησης εξαίρεσης με ιδιαίτερη σύνεση και αυτοσυγκράτηση.

2. Διαιώνιση της ένδικης διαφοράς

Είναι λογικό ο διορισμός πραγματογνώμονα να συνεπάγεται αυτόματα καθυστέρηση στους χρόνους απονομής της δικαιοσύνης, γεγονός σε έναν βαθμό δικαιολογούμενο από τον σύνθετο χαρακτήρα της διαφοράς. Συχνά, ωστόσο, η υπόθεση εγκλωβίζεται στον βάλτο ενός μακρού και φαύλου κύκλου αιτήσεων εξαιρέσεων και αιτήσεων απαλλαγής. Παρίσταται άλλωστε υπαρκτό το φαινόμενο της αδικαιολόγητης άρνησης εκ μέρους του πραγματογνώμονα να εκτελέσει τα καθήκοντά του και ιδίως των παρελκυστικών καθυστερήσεων ως προς τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης⁶³.

Πέραν τούτου, συχνά στην πράξη η συνταχθείσα έκθεση πραγματογνωμοσύνης δεν δύναται να αξιοποιηθεί από το δικαστήριο. Σε πολλές περιπτώσεις, πράγματι, ο πραγματογνώμονας είτε

⁵⁹ ΣτΕ 3811/2013.

⁶⁰ ΔΕΘΕΣ 92/2021. Στην εν λόγω υπόθεση, με την πρωτόδικη απόφαση απορρίφθηκε αίτηση του πραγματογνώμονα περί απαλλαγής του από την άσκηση των καθηκόντων του, λόγω σοβαρών προβλημάτων υγείας, εξαιρετικού φόρτου εργασίας και προσωπικής γνωριμίας με τους ιατρούς του εφεσσίβλητου νοσοκομείου, στο οποίο υπηρετούσε επί 20 έτη με συνέπεια να αδυνατεί να γνωματεύσει αμερόληπτα. Ειδικότερα, αφού ελήφθη υπόψη, μεταξύ άλλων, ότι ο τελευταίος περιλαμβανόταν στον κατάλογο του Πολυμελούς Πρωτοδικείου ως μοναδικός ιατρός πνευμονολόγος, το δικαστήριο έκρινε ότι το επιστημονικό κύρος του αιτούντος, ως ιατρού και κυρίως ως καθηγητή Ιατρικής Σχολής, αποτελούσε εκέγγυο για την αμερόληπτη άσκηση των καθηκόντων του ως πραγματογνώμονα, χωρίς η ενδεχόμενη προσωπική του γνωριμία με τους ιατρούς του νοσοκομείου να δικαιολογεί άνευ ετέρου, ήτοι χωρίς την επίκληση ειδικών και συγκεκριμένων περιστατικών, αμφιβολίες ως προς την αντικειμενική και ευσυνείδητη άσκηση των καθηκόντων του.

⁶¹ ΣτΕ 2376/2017. Ανάλογη αντίληψη αποτυπώνεται στη νομολογία του ΑΠ (529/2017, 900/2014, 297/2011).

⁶² Πρβλ. και την αντίληψη του ΑΠ, κατά την οποία από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 52 παρ. 1 εδάφ. στ', 368 επ., 370 παρ. 3, 376, 377, 383, 387 και 388 ΚΠολΔ προκύπτει ότι η υπόνοια μεροληψίας του πραγματογνώμονα υπέρ κάποιου από τους διαδίκους, ακόμη και όταν στηρίζεται σε συμπαιγνία εκείνου με αυτόν τον διάδικο, δεν συνιστά λόγο ακυρότητας της πραγματογνωμοσύνης, έστω και αν υπάρχει βλάβη του διαδίκου, με το επιχείρημα ότι η πραγματογνωμοσύνη, σε κάθε περίπτωση, εκτιμάται ελεύθερα από το δικαστήριο. Μπορεί απλώς η υπόνοια μεροληψίας να στηρίξει αίτηση του διαδίκου για εξαίρεση του πραγματογνώμονα ή αντικατάστασή του, η οποία (αίτηση) πρέπει να υποβληθεί μέχρι την περάτωση της πραγματογνωμοσύνης, ενώ, μετά το πέρας αυτής, μόνο αίτηση για νέα πραγματογνωμοσύνη μπορεί να υποβληθεί παραδεκτά, η οποία, πάντως, επαφίεται στην κυριαρχική κρίση του δικαστηρίου της ουσίας (ΑΠ 529/2017, 1291/2010, 866/2007).

⁶³ Εξ ου και σκόπιμη, αν όχι αναγκαία, παρίσταται η επικοινωνία εκ μέρους του δικαστή με τον μέλλοντα να οριστεί πραγματογνώμονα, ώστε να προλαμβάνονται περιπτώσεις αδυναμίας διεξαγωγής της πραγματογνωμοσύνης βλ. Ν. Σοϊλεντάκη, ό.π., σελ. 107.

δεν διαλαμβάνει καμία απολύτως κρίση ως προς ορισμένα από τα διατυπωθέντα με την προδικαστική απόφαση ερωτήματα, είτε δεν αποκρίνεται αιτιολογημένα, αλλά περιορίζεται σε γενικόλογα και μη επαρκώς εμπεριστατωμένα συμπεράσματα⁶⁴. Στις περιπτώσεις αυτές, το δικαστήριο κρίνει ότι δεν εκτελέστηκε προσηκόντως η προδικαστική του απόφαση, με συνέπεια να μην είναι σε θέση να προβεί σε ασφαλή διάγνωση της κρινόμενης διαφοράς και η έκδοση οριστικής απόφασης αναβάλλεται εκ νέου για τη διενέργεια νέας πραγματογνωμοσύνης⁶⁵.

Παρόλα αυτά, μόνο σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις ο δικαστής κάνει χρήση της προβλεπόμενης στο άρθρο 166 του Κ.Δ.Δ. δυνατότητας επιβολής κυρώσεων, όπως χρηματικού προστίμου, αποστέρσης από κάθε δικαίωμα αμοιβής ή αποζημίωσης και προβαίνει σε αποστολή αντίγραφου της σχετικής απόφασης στο Πολυμελές Πρωτοδικείο, με απόφαση του οποίου καταρτίστηκε ο οριστικός κατάλογος πραγματογνωμόνων⁶⁶. Δεν μπορεί παρά να εγείρει προβληματισμό το ότι σε τέτοιες περιπτώσεις το δικαστήριο καταλήγει να αποφανθεί επί της διαφοράς, λαμβάνοντας ενδεχομένως υπόψη μια πραγματογνωμοσύνη που περισσότερο συσκοτίζει παρά διαλευκάνει τα τεχνικά ζητήματα, εκφέροντας «εκ των ενόντων κρίση»⁶⁷, μολονότι αρχικά η διενέργεια πραγματογνωμοσύνης είχε εκτιμηθεί ως απαραίτητη.

III. ΠΕΔΙΑ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗΣ

1. Ορισμός, υπό προϋποθέσεις, πραγματογνώμονα και εκτός του καταλόγου που τηρείται στο πολιτικό δικαστήριο της έδρας του δικαστηρίου ουσίας

Όπως ήδη αναφέρθηκε, δυνατότητα διορισμού ως πραγματογνώμονα προσώπου εκτός του καταλόγου που τηρείται στο πολιτικό δικαστήριο υφίσταται εάν τέτοιος κατάλογος δεν υπάρχει ή δεν περιλαμβάνονται σε αυτόν πρόσωπα με ειδικές για το συγκεκριμένο αντικείμενο της πραγματογνωμοσύνης γνώσεις⁶⁸. Αντίθετα, στην κατά παραπομπή ρύθμιση του άρθρου 372 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, προβλέπεται ότι το δικαστήριο ορίζει πραγματογνώμονες εκτός του καταλόγου αν δεν υπάρχει κατάλογος ή αν το δικαστήριο κρίνει σκόπιμο να διορίσει πρόσωπα τα οποία κρίνει ως κατάλληλα για τον σκοπό αυτό⁶⁹.

⁶⁴ ΔΠΑ 10113/2021, ΔΠΘΕΣ 5622/2021, 2433/2021, ΔΠΚΑΛ 210/2021.

⁶⁵ Κ. Καλλικάκη, ό.π., σελ. 558. Στην πολιτική δίκη, η επανάληψη της πραγματογνωμοσύνης διατάσσεται, όταν η αρχική έχει ατέλειες ή ασάφειες, που δεν μπορούν να θεραπευθούν με την παροχή διευκρινίσεων, κατά το άρθρο 384 του ΚΠολΔ. Η νέα πραγματογνωμοσύνη διατάσσεται ως προς τα ίδια θέματα, για τα οποία έχει διαταχθεί η αρχική αλλά από καινούριους πραγματογνώμονες, όταν το δικαστήριο δεν έχει τις αναγκαίες επιστημονικές ή τεχνικές γνώσεις για να ελέγξει το περιεχόμενο της αρχικής γνωμοδοτήσεως, η ορθότητα της οποία αμφισβητείται κατά τρόπο που κλονίζει το δικαστήριο (ΑΠ 1025/2014), βλ. και Ν. Νίκα, ό.π., σελ. 471.

⁶⁶ Πρόκειται ειδικότερα για: α) τις κυρώσεις του 42 Κ.Δ.Δ. (χρηματική ποινή έως € 1.500), β) τη στέρηση δικαιώματος αμοιβής ή αποζημίωσης, γ) την ενδεχόμενη ευθύνη κατ' άρθρο 914 ή 919 ΑΚ και δ) την ενδεχόμενη ποινική ευθύνη κατ' άρθρο 169 ΠΚ. Αντίστοιχα στην πολιτική δίκη, επί αδικαιολόγητης άρνηση εκτελέσεως των καθηκόντων του, ο πραγματογνώμονας μπορεί να καταδικασθεί υπό τους όρους του άρθρου 386 του ΚΠολΔ: α) σε αποζημίωση, αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις του ουσιαστικού δικαίου (ΑΚ 914), β) στα δικαστικά έξοδα, με τα οποία επιβαρύνθηκε ο διάδικος εξαιτίας της αποχής ή της άρνησής του και γ) στις ποινές τάξεως του 205 ΚΠολΔ, βλ. και Ν. Σοϊλεντάκη, ό.π., σελ. 115.

⁶⁷ ΔΕΑ 675/2016: «ενόψει των ανωτέρω, καθώς και της δεκαετούς εκκρεμοδικίας της παρούσας υπόθεσης το Δικαστήριο άγεται σε εκ των ενόντων κρίση βάσει των στοιχείων του φακέλου επί της παρούσας διαφοράς».

⁶⁸ ΣτΕ 3521/2013, ΔΕΚΟΜ 34, 392/2018, ΔΕΘΕΣ 1875, 1501/2017, 3054/2014.

⁶⁹ Βλ. ΑΠ 187/2018, 1749/2009. Η παραπομπή στον ΚΠολΔ αφορά κυρίως τις ομάδες προσώπων που δεν μπορούν να εγγραφούν στον κατάλογο πραγματογνωμόνων, ούτε να διοριστούν πραγματογνώμονες κατ' άρθρο 373, ήτοι: «1) όσοι καταδικάστηκαν για κακούργημα ή πλημμέλημα και στερήθηκαν τα πολιτικά τους δικαιώματα κατά τα άρθρα 59 έως 63 του Ποινικού Κώδικα, καθώς και όσοι παραπεμφθηκαν με βούλευμα για τέτοιες πράξεις, 2) όσοι

Αν και η διατύπωση του Κ.Δ.Δ. φαντάζει σαφής και εξαντλητική, η δυνατότητα διορισμού πραγματογνώμονα εκτός του καταλόγου δεν θα πρέπει να αποκλείεται σε κάθε άλλη περίπτωση. Οι κίνδυνοι αποσιώπησης εκ μέρους του πραγματογνώμονα λόγω αποκλεισμού του, αλλά και η αναμφίβολα μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκεται ο ενάγων σε σχέση με την απόδειξη συνδρομής τέτοιου λόγου στο πρόσωπο του διορισθέντος πραγματογνώμονα, παρίστανται λόγοι ικανοί να δικαιολογήσουν, υπό συγκεκριμένες περιστάσεις και κατόπιν αιτιολογημένης κρίσης του διατάσσαντος την πραγματογνωμοσύνη δικαστηρίου, τον ορισμό προσώπου εκτός του καταλόγου που τηρείται στο πολιτικό πρωτοδικείο της έδρας του δικαστηρίου ουσίας. Κατεξοχήν πρόσφορος παρίσταται ο διορισμός ως πραγματογνώμονα ιατρού που περιλαμβάνεται σε κατάλογο άλλου πρωτοδικείου σε περίπτωση που τα πρόσωπα που περιλαμβάνονται στον κατάλογο που τηρείται στο πολιτικό πρωτοδικείο της έδρας του δικαστηρίου ουσίας εργάζονται στο εναγόμενο νομικό πρόσωπο και τυγχάνουν συνάδελφοι του φερόμενου ως παρανομούντος οργάνου⁷⁰. Η ιδιαίτερη⁷¹, ενεργή υπαλληλική σχέση εξαρτήσεως⁷² κατά τον χρόνο διορισμού του πραγματογνώμονα⁷³ δημιουργεί τεκμήριο επηρεασμού του, χωρίς να χρειάζεται να επιρριφθεί στον ενάγοντα ένα δυσβάσταχτο αποδεικτικό βάρος ως προς τη συνδρομή περιστάσεων επηρεασμού. Μια τέτοια *praeter*, αν όχι *contra legem*, επιλογή του δικαστή ουσίας μπορεί να συμβάλει σημαντικά και σε αρμονία με την αρχή της οικονομίας της δίκης στη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης ταχύτερα, αποτελεσματικότερα και με υψηλότερα εχέγγυα αμεροληψίας.

Μόνη η πρόβλεψη στο άρθρο 160 του Κ.Δ.Δ. ειδικών λόγων αποκλεισμού για τους πραγματογνώμονες δεν αποκλείει μια τέτοια δυνατότητα, υπαγορευόμενη από τον λειτουργικό σκοπό της πραγματογνωμοσύνης. Τούτο, προεχόντως γιατί οι λόγοι αυτοί παρίστανται υποχρεωτικοί για το δικαστήριο, ενώ για τη σκοπιμότητα του διορισμού πραγματογνώμονα εκτός του καταλόγου που τηρείται στο πολιτικό δικαστήριο της έδρας του δικαστηρίου, συμπροσμετράται μεταξύ των λοιπών προαναφερθέντων παραμέτρων και η επιλογή που παρουσιάζει τα υψηλότερα εχέγγυα αντικειμενικότητας αλλά και αξιοπιστίας, εφόσον δεν αποκλείεται να υφίσταται πιο εξειδικευμένος πραγματογνώμονας σε κατάλογο που τηρείται σε άλλη έδρα. Σημειωτέον ότι και η προβλεπόμενη στο άρθρο 370 παρ. 3 Κ.Πολ.Δ.⁷⁴ αντικατάσταση πραγματογνωμόνων για εύλογη αιτία λαμβάνει χώρα, κατά παραπομπή, με τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων, κατά την οποία, κατά το άρθρο 690 παρ.1 ΚΠολΔ, αρκεί η πιθανολόγηση⁷⁵.

στερήθηκαν την άδεια να ασκούν το επάγγελμά τους για όσο καιρό διαρκεί αυτή η στέρηση, 3) όσοι έχουν στερηθεί το δικαίωμα να διαθέτουν ελεύθερα την περιουσία τους, 4) οι δικαστές, οι εισαγγελείς, και οι υπάλληλοι της γραμματείας των δικαστηρίων».

⁷⁰ ΔΠΚΑΛ 334/2020: «Κατόπιν τούτου και προκειμένου περαιτέρω για την αποσόβηση υποβολής αιτήσεων εξαίρεσης και αποκλεισμού, δεδομένης και της υποβολής εκ μέρους του ενάγοντος μήνυσης-έγκλησης κατά παντός υπευθύνου ιατρού των εξωτερικών ιατρείων (ΤΕΠ) της Β' Παθολογικής κλινικής, το Δικαστήριο κρίνει σκόπιμο, ενόψει και της αρχής της οικονομίας της δίκης, να προβεί σε διορισμό πραγματογνώμονα από τον οριστικό κατάλογο πραγματογνωμόνων του έτους 2020 που καταρτίστηκε με την 9/2019 απόφαση του Δικαστηρίου Πρωτοδικών Τριπόλεως» (αντίστοιχη και η ΔΠΚΑΛ 210/2021).

⁷¹ Πρβλ. ΣτΕ 1566, 1568/2016 μειοψ., ΣτΕ 638/2014, ΣτΕ 2421/2001.

⁷² Πρβλ. ΣτΕ 2724/2007.

⁷³ Και όχι κατά το παρελθόν, βλ. έτσι ΣτΕ 2376/2017.

⁷⁴ «Τους πραγματογνώμονες μπορεί να τους αντικαταστήσει για εύλογη αιτία το δικαστήριο που τους διόρισε, με αίτηση των διαδίκων ή αυτεπαγγέλτως κατά τη διαδικασία των άρθρων 686 επόμενα».

⁷⁵ ΕΦ ΠΕΙΡ 694/2015· Ν. Νίκας, ό.π., σελ. 467.

2. Ανωнуμοποίηση του φακέλου της πραγματογνωμοσύνης;

Αποτελεί δεδομένο της κοινής πείρας η πίεση που υφίσταται ο εκάστοτε επαγγελματίας από τον οικείο, συνήθως περιορισμένο για τα ελληνικά δεδομένα, επαγγελματικό του κύκλο. Είτε πραγματική είτε αποκλειστικά αίσθημα, η πίεση αυτή εκδηλώνεται κατεξοχήν όταν ο επαγγελματίας καλείται να λάβει θέση υπό την ιδιότητα του πραγματογνώμονα για παραλείψεις συναδέλφων του. Απώτερη αλλά ευθεία συνέπεια της κρίσης του αποτελεί κατ' ουσίαν ο καταλογισμός στο πρόσωπο των συναδέλφων του πειθαρχικών και ποινικών ευθυνών, καθώς και του ισόποσου της ζημίας την οποία προκάλεσαν σε τρίτο πρόσωπο, κατόπιν αναγωγής του δημοσίου κατά του οργάνου του⁷⁶.

Αν και συμπεριλαμβανόμενος στον κατάλογο πραγματογνωμόνων ιδία βουλήσει, συνήθως ο πραγματογνώμονας αντιλαμβάνεται για πρώτη φορά κατόπιν του διορισμού του τις ενδεχόμενες συνέπειες για την άνευ προστριβών συνύπαρξή του εντός του οικείου επαγγελματικού κύκλου. Οι ανησυχίες αυτές εκδηλώνονται με παρελκυστικές καθυστερήσεις στη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης, κυρίως όμως με τη σύνταξη εκθέσεων «ήξεις αφήξεις», αρνούμενων να λάβουν σαφή θέση ως προς την ευθύνη ή μη του δημοσίου οργάνου, εφόσον βεβαίως τα επιστημονικά δεδομένα και οι πραγματικές συνθήκες της κρινόμενης υπόθεσης επιτρέπουν κάτι τέτοιο.

Ως αντίμετρο της ανωτέρω παθογένειας θα μπορούσε να εξεταστεί η δυνατότητα ανωνυμοποίησης των στοιχείων του φακέλου της υπόθεσης κατόπιν διάταξης του Δικαστηρίου στη μη οριστική απόφαση. Η ανωνυμοποίηση αυτή θα απάλυνε ενδεχομένως σε έναν βαθμό τις αναστολές του πραγματογνώμονα ως προς τις αναμενόμενες συνέπειες της κρίσης του για τους εμπλεκόμενους συναδέλφους του. Από την άλλη πάντως πλευρά, δύσκολα θα μπορούσε να αποκλειστεί η δυνατότητα των διαδίκων να λάβουν γνώση των στοιχείων του πραγματογνώμονα και να ζητήσουν την εξαίρεσή του για άλλον λόγο, όπως, για παράδειγμα, λόγω μη συνάφειας της εξειδίκευσής του προς το αντικείμενο της πραγματογνωμοσύνης. Τα μειονεκτήματα, πάντως, μιας τέτοιας διαδικασίας δεν είναι λίγα: α) καταρχάς, η τρωτότητά της, δεδομένου ότι δεν θα απέκλειε το ενδεχόμενο άσκησης εξωτερικών πιέσεων στον πραγματογνώμονα, β) κατά δεύτερον, ο κίνδυνος ευχερούς ματαιώσης της ωφέλειάς της, καθόσον συχνά είναι εφικτός ο προσδιορισμός της υπόθεσης με βάση τις περιστάσεις της, ιδίως σε τοπικές κοινωνίες, και γ) τέλος, η υπονόμευση της ορθότητας της πραγματογνωμοσύνης, καθόσον η ανωνυμοποίηση κάθε πραγματικού περιστατικού και δεδομένου καθιστά οπωσδήποτε το τεχνικό πρόβλημα περισσότερο αφαιρετικό και κατ' αποτέλεσμα την κρίση του πραγματογνώμονα πιο δεκτική αοριστιών. Η ανεξαρτησία όμως του πραγματογνώμονα δεν διασφαλίζεται απλώς με τη διακήρυξή της στον Κ.Δ.Δ., αλλά με ουσιαστικές εγγυήσεις που διευκολύνουν και διασφαλίζουν την απρόσκοπτη άσκηση του έργου του. Μια τέτοιου είδους εγγύηση αποτελεί και η αμοιβή του.

3. Πρόβλεψη εγγυητικής ευθύνης του Δημοσίου για την καταβλητέα στον πραγματογνώμονα αμοιβή

Κατά το άρθρο 165 παρ. 1 του Κ.Δ.Δ., η αμοιβή του πραγματογνώμονα καθορίζεται από το δικαστήριο που διέταξε την πραγματογνωμοσύνη με την οριστική του απόφαση, ενώ ως προς τον καταλογισμό της εφαρμόζονται οι διατάξεις του άρθρου 275 του ίδιου Κώδικα⁷⁷. Τα έξοδα της

⁷⁶ Συναφώς είναι γνωστό ότι οι γιατροί ευθύνονται έναντι του Δημοσίου για κάθε αποζημίωση την οποία το Δημόσιο κατέβαλε σε τρίτους εξαιτίας παράνομων πράξεων ή παραλείψεων κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους λόγω υπαίτιας συμπεριφοράς τους έως του βαθμού της βαρείας αμελείας, βλ. ΕΣΟΛ 2920-1/2015.

⁷⁷ Βλ. Τρ. Ζολώτα, ό.π., σελ. 603.

πραγματογνωμοσύνης προσδιορίζονται από το δικαστήριο κατά δίκαιη κρίση⁷⁸, χωρίς δέσμευση από τυχόν ειδικές διατάξεις περί αμοιβών του εκάστοτε επαγγελματικού κλάδου, ακόμα και αν δεν αμφισβητείται ο χρόνος απασχόλησης του πραγματογνώμονα⁷⁹. Στον προσδιορισμό των δαπανών και της αμοιβής του πραγματογνώμονα συνεκτιμώνται, πέραν του τυχόν υποβληθέντος πίνακα αμοιβής και εξόδων, το είδος της διεξαχθείσας πραγματογνωμοσύνης, ο χρόνος απασχόλησής του, οι ειδικές γνώσεις που απαιτήθηκαν για την ολοκλήρωσή της καθώς και η συνέπεια και επιμέλεια που αυτός επέδειξε κατά την άσκηση του έργου του⁸⁰. Σε ορισμένες περιπτώσεις το δικαστήριο υποχρεώνει τους διαδίκους να συμβάλουν στη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης, καταβάλλοντας προκαταβολικά στον πραγματογνώμονα ορισμένο ποσό για την κάλυψη των αναγκαίων δαπανών μετακίνησής του για τη διεξαγωγή της πραγματογνωμοσύνης, το οποίο και συνυπολογίζεται κατά τον προσδιορισμό της αμοιβής του με την οριστική απόφαση⁸¹.

Το ισχύον πλαίσιο για τη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης παρουσιάζει σοβαρά αντικίνητρα για την προσέλκυση αξιόλογων πραγματογνωμόνων στον τηρούμενο κατάλογο. Τέτοια αντικίνητρα αποτελούν: α) η επιδίκαση της αμοιβής του πραγματογνώμονα με την οριστική απόφαση και τελικά η είσπραξη της σε χρόνο σημαντικά ύστερο της παροχής της υπηρεσίας, β) η ενδεχόμενη αδυναμία, σε περίπτωση αφερεγγυότητας του ενάγοντα, είσπραξης από τον πραγματογνώμονα τόσο της δικαιούμενης αμοιβής του όσο και των δαπανών στις οποίες αυτός υποβλήθηκε με ιδία έξοδα προκειμένου για τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης, γ) ακόμα και η δυσκολία απλώς είσπραξης της καταλογιζόμενης αμοιβής, με την ανάγκη προσφυγής στη διαδικασία αναγκαστι-

⁷⁸ Πρβλ. Κ. Μπέη, ό.π., παρ. VII· Ν. Νίκα, ό.π., σελ. 470. Στην πολιτική άλλωστε δίκη, οι διαφορές για τις αμοιβές πραγματογνωμόνων δικάζονται με την ειδική διαδικασία των διαφορών από αμοιβές για την παροχή εργασίας (677 αριθ. 3 ΚΠολΔ).

⁷⁹ Βλ. έτσι για παράδειγμα ΔΕΑ 4691/2015 για τις αμοιβές που ορίζει το Σώμα Ορκωτών Ελεγκτών Λογιστών και ΔΕΘΕΣ 582/2019 για τον προσδιορισμό της πραγματικής αξίας μετοχής. Η μείωση από το δικαστήριο της καταβλητέας στον πραγματογνώμονα αμοιβής, ιδίως σε περίπτωση πολύωρης απασχόλησής του, βρίσκει έρεισμα στα δεδομένα της κοινής πείρας περί εκπτώσεων σε σχέση με την προβλεπόμενη στους οικείους κανονισμούς αμοιβής, λαμβάνει χώρα πάντως στην πράξη κατ' ουσίαν πραιτωρικά, βλ. ΔΕΑ 1102/2017, όπου η αμοιβή προσδιορίστηκε με τον τρόπο αυτό σε 10.117,89 ευρώ έναντι του αιτούμενου 22.717,89 ευρώ. Στη συνέχεια, το δικαστήριο έλαβε υπόψη ότι ο πραγματογνώμονας συνέταξε δύο εκθέσεις πραγματογνωμοσύνης –για τη σύνταξη των οποίων επεξεργάστηκε το ίδιο κυρίως αποδεικτικό υλικό– εκ των οποίων η μία αφορούσε την κρινόμενη υπόθεση ενώ η άλλη συναφή υπόθεση της ίδιας δικασίμου και έκρινε ότι το προαναφερόμενο ποσό αντιστοιχούσε και στις δύο ως άνω υποθέσεις και επομένως το ποσό που αναλογούσε στην αμοιβή και στα έξοδα του πραγματογνώμονα έπρεπε να προσδιορισθεί στο ήμισυ για την κάθε υπόθεση.

⁸⁰ ΔΠΑ 2082, 2628, 5703/2021, 12502/2020. Στην πράξη οι αμοιβές για ιατρικές πραγματογνωμοσύνες κυμαίνονται συνήθως στα 400 με 600 ευρώ, ενώ σε έως και τριπλάσιο ύψος προσδιορίζονται οι αμοιβές για τη σύνταξη εκθέσεως γραφολογικής πραγματογνωμοσύνης (ΔΠΑ 16105/2018, 8890/2020). Στη ΔΕΘΕΣ 873/2020 προσδιορίστηκε σε 2.000 ευρώ η αμοιβή πραγματογνώμονα, ο οποίος κλήθηκε να εκτιμήσει ζημιές σε ακίνητο από την κατάληψη μέρους του, χωρίς να έχει προηγηθεί η διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως. Βλ. επίσης το σκεπτικό της ΔΠΜΥΤ 216/2019: «10. Επειδή, ο ανωτέρω πραγματογνώμονας πολιτικός μηχανικός υπέβαλε στο Δικαστήριο την από 17.8.2016 κατάσταση αμοιβής του και επιδιώκει την επιδίκαση αμοιβής ύψους 865,80 ευρώ για τις ενέργειες στις οποίες προέβη στα πλαίσια της διενεργηθείσας από αυτόν πραγματογνωμοσύνης. Συγκεκριμένα, επικαλείται τριών (3) ωρών μελέτη των στοιχείων του φακέλου της δικογραφίας, μίας (1) ώρας αυτοψία στο ακίνητο, οχτώ (8) ωρών απασχόληση για την τοπογραφική αποτύπωση και πέντε (5) ωρών απασχόληση στο γραφείο (σχεδίαση τοπογραφικού διαγράμματος, σύνταξη έκθεσης πραγματογνωμοσύνης), ήτοι 17 ώρες απασχόληση επί 40 ευρώ ανά ώρα ίσον 680 ευρώ, συν 40 ευρώ έξοδα χρήσης εξοπλισμού και 20 ευρώ έξοδα εκτύπωσης. Εξάλλου, οι ενάγοντες με από 16.6.2017 υπόμνημά του προβάλλουν ότι το αιτούμενο ως άνω ποσό παρίσταται υπέρογκο, ενόψει των πλημμελειών και των ελλείψεων της συνταχθείσας από τον ανωτέρω πραγματογνώμονα έκθεσης πραγματογνωμοσύνης. Βάσει των ανωτέρω δεδομένων και της προρρηθείσας έκθεσης πραγματογνωμοσύνης, το Δικαστήριο εκτιμά ότι η αμοιβή και οι δαπάνες του πραγματογνώμονος πρέπει να καθορισθούν στο ποσό των διακοσίων (200,00) ευρώ, [...]».

⁸¹ ΔΕΘΕΣ 632/2021. Κατά τον Ν. Σοϊλεντάκη, ό.π., σελ. 115, με την προκαταβολή των δαπανών, οι οποίες εκτιμώνται κατά πιθανολόγηση, επιβαρύνεται το Δημόσιο.

κής εκτέλεσης εις βάρος του ασυνεπούς πτηθέντος διαδίκου και δ) η ενίοτε αποκλειστική, ακόμα και πολύμηνη απασχόληση που απαιτεί το έργο του πραγματογνώμονα⁸², σε βάρος των λοιπών επαγγελματικών υποχρεώσεών του. Καταλείπεται τελικά η εντύπωση ότι, κατόπιν «εκμαίευσης» των πολύτιμων επιστημονικών του γνώσεων, του μόχθου και του χρόνου του, ο πραγματογνώμονας «εγκαταλείπεται» κατά τον χρόνο είσπραξης της αμοιβής του άνευ στοιχειωδών εγγυήσεων. Η αίσθηση αυτή βλάπτει τελικά το κύρος της δικαιοσύνης και απαξιώνει τη λειτουργία της πραγματογνωμοσύνης στα μάτια των διαδίκων και των οικείων επαγγελματιών.

Αν και διενεργούμενη από ιδιώτη, η πραγματογνωμοσύνη συνιστά ανυπερβλπτο όρο για την παροχή ουσιαστικής δικαστικής προστασίας και συνεπώς αποτελεί δαπάνη για την απονομή της δικαιοσύνης. Θα κινούταν συνεπώς προς την ορθή κατεύθυνση η πρόβλεψη εγγυητικής ευθύνης του Δημοσίου σε περίπτωση αφερεγγυότητας του ιδιώτη ή και ανεξαρτήτως αυτής, με την προσθήκη στον Κ.Δ.Δ. διάταξης ότι, σε περίπτωση αδυναμίας είσπραξης των εξόδων της πραγματογνωμοσύνης από τον διάδικο, η καταβολή αυτή θα χωρεί από ειδικό λογαριασμό του δημοσίου ταμείου. Το Δημόσιο θα μπορούσε εν συνεχεία ευχερώς να προβεί σε είσπραξη της αμοιβής από τον απρόθυμο ή αδύναμο να την καταβάλει πτηθέντα ενάγοντα, κάνοντας χρήση των εργαλείων της διοικητικής εκτέλεσης. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να εξετασθεί η δυνατότητα του δικαστηρίου να διατάζει τον αιτούντα την πραγματογνωμοσύνη διάδικο να καταθέτει προκαταβολικά μέρος της πιθανολογούμενης αμοιβής για τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης (πέραν των αναγκαίων εξόδων), ρυθμίζοντας οριστικά το ζήτημα με την τελική απόφασή του.

4. Δραστικότερες παρεμβάσεις: Ίδρυση σώματος εμπειρογνομόνων με εγγυήσεις λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας αντίστοιχες με των δικαστών

Το πρόβλημα της αμεροληψίας του πραγματογνώμονα χωρεί οπωσδήποτε και δραστικότερων παρεμβάσεων, ακόμη και αν στο παρόν στάδιο εξέλιξης του εγχώριου διοικητικού δικαίου αυτές φαντάζουν αρκετά προωθημένες. Αν και σε ένα πρώτο επίπεδο η διενέργεια πραγματογνωμοσύνης δεν θεωρείται και εκχώρηση μέρους του δικαιοδοτικού έργου στον πραγματογνώμονα⁸³ και τα πορίσματά της εκτιμώνται ελεύθερα από το δικαστήριο ουσίας⁸⁴, η σημασία της παρίσταται καθοριστική και αυταπόδεικτη σε υποθέσεις όπου «το άβατον των τεχνικών κρίσεων»⁸⁵ καθιστά απροσπέλαστη με άλλον τρόπο την ουσία της διαφοράς από τον δικαστή. Πράγματι, οι πραγμα-

⁸² Πράγματι, μια πραγματογνωμοσύνη είναι δυνατόν να απαιτεί πολύμηνη και κατ' ουσίαν αποκλειστική απασχόληση. Βλ. για παράδειγμα τη ΔΕΑ 2859/2018, όπου έγινε δεκτή σύμφωνα με το αγωγικό αίτημα αμοιβή ύψους 7.750 ευρώ για απασχόληση του πραγματογνώμονα επί πέντε (5) μήνες και για την υποβολή του σε έξοδα αγοράς εξοπλισμού, έξοδα μετακίνησης, εκτυπώσεις και βιβλιοδεσία έκθεσης, συστημένες επιστολές για συλλογή στοιχείων, έξοδα αποστολής και γραφική ύλη. Για τον προσδιορισμό του εν λόγω ποσού ελήφθη υπόψη το είδος της διεξαχθείσας πραγματογνωμοσύνης «για τη διενέργεια της οποίας απαιτήθηκε αλληλογραφία με διάφορους φορείς για συμπλήρωση εγγράφων της δικογραφίας, απαραίτητων για τη διευκόλυνση του έργου του και του γεγονότος ότι πραγματοποιήθηκαν αυτοψίες και συναντήσεις με διαδίκους και τεχνικούς συμβούλους διαδίκων για συγκέντρωση πειστηρίων και ανάλυσή τους, έλεγχος υλικού, συλλογή αρχείων και ψηφιακών πειστηρίων, ενδελεχής εξέταση ιστοσελίδων του έργου, αποτύπωση κατάστασης συστημάτων του έργου κ.λπ., καθώς και του χρόνου απασχολήσεώς του, αλλά και των ειδικών γνώσεων που απαιτήθηκαν για την ολοκλήρωση της σχετικής έκθεσης (807 σελίδων), στην οποία αποτυπώνονται βήμα προς βήμα όλες οι ενέργειές του, παρατίθενται όλα τα έγγραφα και απεικονίζεται λεπτομερώς όλος ο εξοπλισμός και οι εφαρμογές του συστήματος».

⁸³ Κ. Καλλικάκη, ό.π., σελ. 553· Ν. Σοϊλεντάκης, ό.π., σελ. 101.

⁸⁴ Με την έννοια ακόμα και ότι το δικαστήριο μπορεί να διαλέξει ελεύθερα ανάμεσα στη μειοψηφία και την πλειοψηφία που διατυπώνονται στην έκθεση, βλ. Π. Λαζαράτο, ό.π., παρ. 1064.

⁸⁵ Γ. Δελλής, *Ο δικαστικός έλεγχος της κυρωτικής λειτουργίας των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών*, Δίκη 11/2003, σελ. 1281, παρ. 34.

τογνώμονες εκφέρουν κρίσεις, τις οποίες θα εξέφερε ο ίδιος ο δικαστής, αν είχε τις απαραίτητες ειδικές γνώσεις⁸⁶.

Η λειτουργία της Διοίκησης και το διοικητικό δίκαιο τεχνοκρατικοποιούνται με εντεινόμενο ρυθμό. Ως εκ τούτου, είναι βέβαιο ότι ο δικαστής με τη σειρά του θα έρχεται ολοένα και περισσότερο αντιμέτωπος με πιο σύνθετα τεχνικά ζητήματα⁸⁷. Η διοικητική δικαιοσύνη είτε θα παραγνωρίζει τα δεδομένα αυτά, εμμένοντας στα υφιστάμενα δικονομικά εργαλεία, είτε θα προσαρμοστεί στις εξελίξεις, υιοθετώντας μεθόδους αποτελεσματικές στον σκοπό της παροχής ουσιαστικής δικαστικής προστασίας, έστω και αν κάτι τέτοιο θα συνεπάγεται ριζοσπαστική αναθεώρηση των υφιστάμενων τόπων της. Στην κατεύθυνση αυτή δεν θα πρέπει να αποκλείεται κάποια στιγμή η δημιουργία υποστηρικτικού για τους αρμόδιους δικαιοδοτικούς σχηματισμούς σώματος πραγματογνώμων-επιστημόνων με εγγυήσεις λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας αντίστοιχες με των δικαστών ή ακόμα και η συμμετοχή επιστημόνων σε δικαστικούς σχηματισμούς⁸⁸.

Ήδη στις σκανδιναβικές χώρες εξειδικευμένοι τεχνοκράτες δικαστές (experts) επιλαμβάνονται από κοινού με τους τακτικούς δικαστές την εξέταση υποθέσεων με προέχοντα τεχνικό χαρακτήρα. Στη Φινλανδία και τη Σουηδία οι τεχνοκράτες δικαστές συμμετέχουν στο δικαιοδοτικό έργο ως μέλη του δικαστηρίου, ενώ στη Νορβηγία διορίζονται επί τη βάση συγκεκριμένης υπόθεσης προκειμένου να την αξιολογήσουν από τεχνική άποψη. Η ιδιάζουσα σύνθεση των δικαστικών σχηματισμών στις δικαιοδοσίες αυτές δεν αποκλείει μάλιστα τον περαιτέρω διορισμό εμπειρογνώμωνων είτε αυτεπαγγέλτως από το Δικαστήριο είτε από τους διαδίκους, κατά ανάλογη εφαρμογή της προβλεπόμενης στο άρθρο 167 του Κ.Δ.Δ. δυνατότητας διορισμού τεχνικών συμβούλων.

Μειονέκτημα του διορισμού πραγματογνώμωνων αποκλειστικής απασχόλησης θα μπορούσε να θεωρηθεί η σταδιακή αποκοπή τους από τις πρακτικές συνθήκες άσκησης τους επαγγέλματός τους. Από την άλλη όμως πλευρά, η στελέχωση της δικαιοσύνης με πραγματογνώμονες οι οποίοι θα διέθεταν ουσιαστικές εγγυήσεις προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας θα παρουσίαζε και σημαντικά πλεονεκτήματα, αντίστοιχα με αυτά του δικαστή σταδιοδρομίας, όπως για παράδειγμα η απόκτηση μεγάλης συναφούς εμπειρίας. Το πιο σημαντικό, ωστόσο, θα ήταν ότι ο πραγματογνώμονας θα ήταν πολύ περισσότερο σε θέση να αποφανθεί επί των τιθέμενων ζητημάτων άμεσα και χωρίς υπεκφυγές, δεδομένης της μειωμένης αλληλεπίδρασης και εξάρτησης από τον οικείο επαγγελματικό κύκλο, εφόσον θα καλούταν να επιτελεί θεσμική λειτουργία συστηματικά και όχι ευκαιριακά και αποσπασματικά. Εφόσον ο πραγματογνώμονας συνδράμει καθοριστικά το δικαιοδοτικό έργο δεν μπορεί παρά οι εγγυήσεις του να είναι ίδιες με εκείνες των τακτικών δικαστών. Τέλος, ακόμα και το κόστος για το Δημόσιο και τους διαδίκους θα μπορούσε να περιοριστεί σε σχέση με την κατ' αποκοπή επιβολή δικαστικών εξόδων. Το ισχύον νομοθετικό και συνταγματικό πλαίσιο δεν αποτελεί ανυπέρβλητο εμπόδιο για μεταρρυθμίσεις, σε περίπτωση εμπέδωσης στην αντίληψη της νομικής κοινότητας των πλεονεκτημάτων μιας τέτοιας θεώρησης όσον αφορά τη διενέργεια της πραγματογνωμοσύνης. □

⁸⁶ Ν. Νίκας, ό.π., σελ. 466.

⁸⁷ Υπό την τάση αυτή, επ' ευκαιρία εξαιρετικά απαιτητικών υποθέσεων θα επανέλθει πιθανόν στο μέλλον ο προβληματισμός αν ο πραγματογνώμονας πρέπει να είναι πάντοτε φυσικό πρόσωπο ή μπορεί να είναι και νομικό, όπως για παράδειγμα πανεπιστημιακή κλινική ή εργαστήριο ή ελεγκτική εταιρεία, σε περιπτώσεις που είναι αναγκαία επεξεργασία τέτοιας φύσεως, που αδυνατεί να φέρει σε πέρας ένα μόνο φυσικό πρόσωπο. Κατά την κρατούσα άποψη που έχει διατυπωθεί (βλ. Ν. Σοϊλεντάκη, ό.π., σελ. 107 και τις εκεί παραπομπές) διορισμός νομικού προσώπου δεν είναι επιτρεπτός. Μπορεί πάντως να πιθανολογήσει κανείς ότι οι τεχνικές εξελίξεις θα πιέσουν προς την αντίθετη κατεύθυνση, παρ' όλους τους ενδεχόμενους κινδύνους, οι οποίοι βεβαίως χρήζουν ειδικής αντιμετώπισης και πρόληψης. Στις περιπτώσεις αυτές, ο όρκος βεβαίως θα δίδεται από τα όργανα που αντιπροσωπεύουν το νομικό πρόσωπο ή από άλλα που έχουν εξουσιοδοτηθεί από αυτά, όπως για παράδειγμα τους επιστημονικούς συνεργάτες που θα διενεργήσουν την πραγματογνωμοσύνη.

⁸⁸ Βλ. M. Seppälä, Scientific knowledge in environmental judicial review - Subjective comments, [link](#), τελευταία πρόσβαση 05.01.2022.